

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME BİLİM DALI**

SERMAYE BİRİKİM SÜREÇLERİ VE DEĞİŞEN TÜKETİM TARZLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM BAKANLIĞI
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

ÖZGÜN BİÇER

DANIŞMAN : DOÇ. DR. FUAT ERCAN

T 110874

İSTANBUL - 2002

ÖZET

Bu tezin amacı değişen tüketim tarzlarının kapitalist sistemin sermaye birikim süreçleriyle ilişkisini kurup bütünlüklü bir analizini yapmaktır. Bu anlamda sadece iktisat disiplininin değil tüketimi konu alan diğer sosyal bilim dallarından faydalanılmıştır. Analiz tarihsel bir bakış açısıyla dönemlendirme yapılarak gerçekleştirilmiştir.

İnsanların kendi varlıklarını sürdürme sürecinde üretim ile tüketim etkinliği birbirinden ayrı tutulamayan birbiri üzerinde etkide bulunan eylemlerdir. Üretimin aynı zamanda tüketim; tüketicinin aynı zamanda üretim olma durumu Karl Marx'ın üretken tüketim ve tüketken üretim kavramlarıyla ifade edilmiştir. Tarihsel süreç içinde gözlenen bir dizi gelişme üretim tüketim ilişkisinin yanı sıra bölüşüm ilişkileri olarak tanımlayacağımız bir ilişkinin varlığına yol açmıştır. Çalışmada bu üç kavram kapitalist sermaye birikim süreçleri çerçevesinde analiz edilmiştir. Sermaye birikim süreçleri, kapitalist birikim mantığı aynı kalmakla birlikte, teknolojik gelişmelerin oluşması, işçi sınıfı ile sermaye sınıfı arasında ilişkinin belirli yönde gelişmesi ve uluslararası işbölümünün farklılaşması sonucu üretim, bölüşüm ve tüketim tarzlarındaki farklılaşmayı ifade eder.

Sermaye birikim süreçlerinde ilk dönem yaygın sermaye birikim dönemidir. Üretim mutlak artı- değer elde edecek şekilde uzun çalışma saatlerine dayanırken, tüketim ise sermayedar ve işçi sınıfı açısından oldukça farklılaşmıştır. İşçi sınıfı ancak temel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tüketim yaparken, endüstri devriminin yeni zenginleri gösterişçi tüketimde bulunur.

II. Dönem geçiş döneminin arkasından gelen Fordist dönem. Yoğun sermaye birikiminin gerçekleştiği bu dönemde teknolojik gelişmelerle birlikte üretim sınırlı çalışma saatlerinde yoğun çalışma koşullarında gerçekleşmiştir. Fordist üretim sonucu bir çok yeni ürünün piyasaya sunulduğu bu dönemde talep yaratıcı ücret politikasıyla tüketim geniş kitleler tarafından yapılabilmektedir.

Esnek sermaye birikim dönemi 1970'lerden günümüze kadar gelen Fordizmin katılıklarının aşıldığı dönemdir. Üretim, zaman ve mekan sınırı olmadan yapılabilmektedir. Ürünler, bireylerin biricik arzularını karşılayacak çeşitlilikte üretilir. Kapitalizmin yeniden üretimini gerçekleştirmek için, çeşitlilik aşırı tüketimi doğurmuş, marka egemenliği altında tüketim merkezli bir toplum yaratmıştır.

İÇİNDEKİLER

I. GİRİŞ	1
II. ÜRETİM, TÜKETİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ	7
III. DEĞER;	
‘KULLANIM DEĞERİNDEN DEĞİŞİM DEĞERİNE’	19
IV. SERMAYE BİRİKİM SÜREÇLERİ VE DEĞİŞEN TÜKETİM TARZLARI	29
4.1. Kapitalist Toplumsal İlişkilerin Yerleşmesi	
Ve Endüstri Devrimi	29
4.1.1. Endüstri Devrimi Ve Tüketim	37
4.1.1.a. Gösterişçi Tüketim	43
4.2. Yoğun Sermaye Birikimi Ve Kitlesele Tüketim	
“Fordizm”	49
4.2.1. Fordist Devlet	54
4.2.2. Fordizm ve Kitlesele Tüketim	57
4.2.3. Fordizmin Krizi	62
4.3. Esnek Sermaye Birikim Tarzı Ve	
Yalın Üretim “Post Fordizm”	67
4.3.1. Yalın Üretim	72

4.3.2. Esneklik Ve Devlet	78
4.3.3. Esneklik Ve Değişen Tüketim Tarzları	80
SONUÇ	91
KAYNAKLAR	94

I.GİRİŞ

1980'li yıllarda dünya yeni bir yörüngeye girdi. Özellikle başlangıçta, A. B. D ve İngiltere'de yaşanan dönüşüm, kısa zamanda diğer birçok Batı ülkesine ve uygun ekonomik politikaların uygulanması ile gelişmekte olan ülkelere yayıldı.

1970'li yıllarda yaşanan kriz ve petrol şokları, devlet müdahalesine dayanan Keynesyen politikaların uygulanmasının yarattığı enflasyonist ortam, "yeni muhafazakar" diye adlandırabilecek siyasal akımların kök salmasına neden oldu. Ana hatlarıyla, devletin rolünün azaltılması, hatta bazı sahalarda tamamen etkinsizleşmesi, piyasanın kendi dinamikleriyle işlemesi ve dünya ekonomisinin bütünleşmesi hedefleri uygulanmaya başlandı.

Uluslararası alandaki politikalar üretim stratejilerindeki değişikliklerle başa baş gerçekleşmiştir. Tek bir fabrikada departmanlar arası ilişkiyle gerçekleşen üretim süreci artık taşeronlarla işbirliği halinde çok uluslu şekilde yapılmaya başlanmıştır. Geçmiş dönemin aynı tipteki ürünü satın alan talep yapısından, her kişiye özel renk ve biçimdeki ürüne yönelik olarak gelişen tüketim tercihi bu durumun oluşmasında etkili olmuştur. Çünkü çok büyük miktarlarda yapılan üretim yapısından, küçük birimler halinde ve hızlı bir şekilde yenilenebilecek üretim

sistemine geçiş, maliyetleri azaltmak amacıyla emek gücünün ucuz olduğu yerlere kaydırılmıştır. Ulaşım ve iletişim teknolojisinde yeniliklerin gerçekleşmesi, şirketlerin uluslararasılaşmasını hızlandırmıştır. Yönetim ve araştırma-geliştirme merkez ülkede yer alırken üretim sahası başka başka ülkelere kaydırılmıştır.

Üretimde meydana gelen bu gelişmeler, diğer taraftan talep cephesiyle etkileşim halinde gerçekleşir. Fordist Dönemin talep canlandırıcı politikalarıyla kitleler müstakil ev, beyaz eşya, ev tasarımı, boş zaman tüketimleri, imajlar, vs. şeklindeki tüketime başlamıştır. Bu rnlerin belirleyici özelliği dönem için yeni teknolojiyle üretilmiş gelişmiş ürünler olmalarıdır. Bu rnler belirli standartta ve renktedirler. Örneğin siyah renkteki Ford T model otomobil. Bu tarz bir üretim yeni çağın bilinçli tüketicisi için artık çekici gelmez. Kitlelerin talep ettiği herkes tarafından satın alınabilecek bir mal değil kendi anlamlandırma sisteminde değer ifade eden ve kendileri için yaratıldığına inandıkları, toplumsal statüsünü ortaya koyacak mallardır. Bu hem grup içinde farklı olmayı hem de bir gruba aidiyeti beraberinde getirir.

Bugün, çevremize baktığımızda her tarafımızın nesnelerle kaplandığı görüyoruz. Sonsuz sayıdaki arzuya hizmet etmek amacıyla üretilmiş ve üretilmekte olan mallar. Bolluk toplumunda nesneler sonu gelmeyen harcama isteklerimizi etkileyerek, bizi yönlendiriyorlar. Satın almaya dair her şey, diğer faaliyetlerin

hepsinden öncelikli sıraya geçmiş durumda. Hızla ve yoğunlukla nesneleri tüketiyoruz.

Yaşamın her anının işte, okulda, evde ya da boş zaman değerlendirirken geçen bütün zamanlar, bir şekilde tüketme sürecinin bir parçası olduğu bugünlerde bu çalışmanın amacı insan hayatında tüketimin geçirmiş olduğu dönüşümü anlayabilmektir. İnsanlığın neyi, ne amaçla tükettiğini, tüketimin ekonomik anlamından öte toplumların değerler sistemindeki ifadesini görebilmektir. Böyle bir çaba, doğaldır ki bütünlüklü bir bakış gerektirir. Şimdiye kadar yapılan birçok tüketim ile ilgili çalışma konuyu kendi disiplinler merkezlerinden ele almıştır. Ancak bu çalışma, inter- disiplinler bir bakış açısıyla ekonomi, sosyoloji, tarih sosyal bilimlerinin sınıflandırma, yöntem ve araçlarını kullanarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Zaman ve mekanın toplumsal ilişkilerde farklılaştırıcı boyutu ihmal edilmeden, analiz belirli bir zamana oturtularak, sürekliliği ve değişimi dikkate alarak dinamik şekilde yapılmaya çalışmıştır.

Çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tüketim ilişkisinin, üretim ve bölüşüm ilişkileriyle olan etkileşimi ele alınmaktadır. Bu anlamda Karl Marx'ın çizmiş olduğu perspektif referans alınmıştır. Onun kavramlaştırmasıyla her tüketim etkinliği aynı zamanda üretime yöneliktir ve bu durumu üretken tüketim olarak ifade eder. Diğer taraftan her üretim etkinliği de bir tür tüketimdir ve bu da tüketken üretim kavramıyla ifade edilmiştir. Sosyal yapının oluşmasında önemli yere sahip olan

mülkiyet ilişkilerinin tahsisiyle birlikte üretim ve tüketim süreçlerinin yanısıra üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkili olarak bölüşüm ilişkisi doğmuştur. Daha evvel insanlık kendi tüketeyeceği kadar ya da diğer anlamda kendi ihtiyaçları kadar üretirken şimdi ürün bir paylaşımın konusudur. Belirli bir dönemde toplumsal üretimden kimin, ne kadar tüketeyeceğini belirler. Üretim bölüşüm ve tüketim arasındaki denklem bu bölümde kuramsal olarak ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise üretim, bölüşüm, tüketim ilişkilerinin analizinde önemli bir kavram olan 'değer' incelenmiştir. Değer kapitalizm öncesi toplumlarda, kişisel ihtiyaçların tatmini amacıyla yapıldığından dolayı, kullanım değeri olarak ifade edilirken, üretimin pazar için yapıldığı kapitalist toplumlarda üretim değişim amacıyla yapılır. Kapitalist sistem içerisinde değişimin ilişkisinin kurulabilmesi, bu ilişki sonucu elde edilen değerlerin kaynağı ve paranın ortak bir değişim aracı olarak varlığı bu bölümde ele alınmaktadır. Diğer taraftan malların üretiminin ve tüketiminin sadece kullanım değeri ve değişim değeri için yapılmadığı, onların tüketilmesinde prestij ve rekabet unsurunu içeren sembolik değişim değerinin de etken olduğu vurgulanmaktadır.

Çalışmanın son bölümü sermaye birikim süreçleri ve değişen tüketim tarzları başlığını taşıyan bölümdür. Bu bölümde üretim-bölüşüm ve tüketim arasında yukarıda kuramsal olarak ifade edilen ilişki ampirik boyuta taşınmıştır. Tarihsel dönemlendirme

çerçevesinde yaptığımız ele alış kapitalizm öncesi ve kapitalist sistem olarak ikiye ayrılmıştır. Birinci dönem, avcı-toplayıcı toplumdan endüstri devrimi koşullarını oluşturan ilk birikim dönemine kadar geçen zamanı kapsar. Tüketicinin, ekonomik ve toplumsal boyutunun bir arada ele alınmaya çalışıldığı bölümde, vurgu tüketimin ve tüketim tarzlarının ilkel toplumlarda bile nasıl gösteriş amacıyla gerçekleştirildiği ve sembolik değer ifade ettiği üzerine yapılmıştır. Tüketim tarzlarının ayrıca gelişmesiyle birlikte hiyerarşi grupları arsında aktarımı gösterilmeye çalışılmıştır.

Kapitalist ilişkilerin gerçekleşmesiyle birlikte üretim, bölüşüm ve tüketim ilişkilerine nesnel- yapısal düzlemde belirleyen, kapitalist sermaye birikiminin bütünlüklü mantığı çerçevesinde bakılmaktadır. Bu anlamda genelde üretim-tüketim-bölüşüm süreçleri, özelde tüketim ve değişen tüketim tarzları Düzenleme okulu referans alınarak onun dönemlendirme başlıklarıyla değerlendirilmiştir. Bu dönemler yaygın sermaye birikimin gerçekleştiği Endüstri devriminden I. Dünya Savaşına kadar olan dönem. II. Dönem II. Dünya savaşı sonrası geçiş dönemi. Yoğun sermaye birikimi ve Fordizm. III. Dönem 1980 sonrası esnek sermaye birikimi ve Post- Fordizmdir.

Özellikle ele alırken tüketimin üretim süreçlerindeki dönüşümle birlikte farklılaşması ancak aynı zamanda tüketim tarzlarının değişmesiyle üretimi etkileyen dönüştüren bir unsur olarak var olması gösterilmeye çalışılmıştır. Kapitalizmle birlikte üretimin muazzam büyüklüğe ulaşmasına rağmen kendine eş bir

tüketimle yok edilmesi zorunluluğu tüketimi kamçlamış ve amacını değıştirmiştir. İhtiyaçları tatmininden arzuların tatminine ve gösterge değeri nedeniyle yapılan tüketime, tüketim toplumuna geğış ve bunun sosyo-ekonomik anlamı çalışmanın en önemli vurgusu olacaktır.

I. ÜRETİM-TÜKETİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ

Üretim kavramı; üretme eylemini, insanların, toplumun varlığı ve gelişmesi için gerekli olan nesneleri sağlamak üzere, amaçlı etkinlikleriyle doğal çevrelerini değiştirmeleri¹, şeklinde ifade edilir. Toplumsal gelişimin belirli bir aşamasında üretim, bundan hareketle bireylerin üretimi ve bu üretim hedefinde gözlenen değişim, çalışmamızın temel referansları olacaktır. Tarihsel süreç içerisinde üretim faaliyetinde, araçlarında ve mülkiyet ilişkilerinde farklılıklar olsa da insan varlığının devamını sağlama hedefi üretim etkinliğinin genel niteliğini belirler. Ancak insan-insan, insan- doğa ilişkisindeki değişim, farklılıkları belirgin kılar. Üretim faaliyeti dışında tüketim, dolaşım sosyo- ekonomik sistemin şekillenmesinde rol alan diğer aktörlerdir.

Üretim ve tüketim bir çemberinin birbirinin tamamlayan yarılarıdır. Tüketim kelime anlamı ile bitirme, üretim ise meydana getirme, değiştirerek oluşturma anlamına geldiğine göre, üretim ile tüketim birbirinin karşıtlarını oluşturur. Üretim sürecinde, bir 'ürün' yaratılır. Bu nesnenin ürün olarak tanımlanabilmesi ancak tüketimle gerçekleşir. Kullanıcı için yarar sağladığında ve tüketimin hizmetine sunulduğunda ancak gerçek bir ürün halini alır. Dolaşım ve değişim aracılığıyla

¹ Bu tanımlama Türk Dil Kurumunun KEMAL DEMİRAY 1977 baskısından alınmıştır.

toplum içerisinde el değıştiren ürün, tüketim aşamasında gereksinmenin, fiziksel ihtiyaçların karşılanma aracı olur. Bu ise üretime amaç yaratarak üretim hareketinin devamlılığını sağlar. “Üretim ilişkisi genelde toplumsal bir süreç olmasına rağmen, üretim sonucu ortaya çıkan ürünün tüketilmesi bireysel /özneldir” (Ercan,2001:107). Her ne kadar tüketim ekonomik etkinliğin son aşamasını oluştursa ve bireyselleşse de, bu bireysellik benzerlikleriyle yine toplumsal bir aynılık yaratır. Öyle ki kapitalist üretim sisteminin kendi kendini devamlı geri beslediği süreç, kâr elde etme amacı etrafında şekillenmiştir. Sermaye birikim koşullarının teknoloji gibi dış etkenler vasıtasıyla değışmesi, sadece bu amaca ulaşma koşullarını dönüştürür, tüketilen malzemeyi değıştirir ve yeniler. Ancak soyutlama düzeyinin belirli bir aşamasında bu etkinlik, kişisel tatmin elde etmek ve ortaya çıkan artı- değerden pay almak amacıyla gerçekleşir.

Üretim ile tüketim hakkında yukarıda ifade edilen karşılıklı ilişkinin sadece bir yönünü işaret eder. Vurgulanması gereken diğer nokta üretim ile tüketimin içiçeliğidir. Üretim aynı zamanda tüketim; tüketim aynı zamanda üretilir.²

Tarihin hangi aşamasında yapılsa yapılsın, herhangi bir toplumsal yapı içerisinde üretim eylemi sırasında yeni bir madde oluşturulurken, ona kaynak olan üretim araçları, hammadde aşınırlar, emek ve zaman harcanması suretiyle de

² Üretim ile tüketim içiçeliği için detaylı bilgi bak; Marx (1979)

tüketilirler. K. Marx bu durumu iki yönlü analiz eder. Birinci ele alış, “birey üretimde bir yandan yeteneklerini geliştirirken, bir yandan da üretim eyleminde onları harcar, tüketir- tıpkı doğal üremenin hayat güçlerinin bir tüketimi olması gibi. İkincisi: kullanım sonucu aşınan ve kısmen (sözgelimi yakıt harcamasında) yeniden bileşenlerine ayrılan üretim araçlarının tüketimi. Bunun gibi, hammaddenin kullanım sonucu doğal biçimini ve bileşimini kaybetmek suretiyle tüketimi. Üretme faaliyeti demek ki tüm öğeleriyle aynı zamanda bir tüketme faaliyetidir” (Marx,1979:151).

Marx'ta üretken tüketim olarak ifadesini bulan tanımlamayı F.Ercan, üretime yönelik olan tüketim olarak açıklar. Üretime yönelik tüketim, “ürünlerin bir yandan tüketim malları diğer yandan üretim mallarının üretilmesi için kullanılması anlamına gelir. Böylece üretime yönelik tüketim üretim araçlarının yenilenmesi ve daha da geliştirilmesi amacına yönelik tüketim iken, üretim araçlarının üretimi için yapılan tüketim, tüketim mallarının yeniden üretilmesinin temellerini oluşturur” (Ercan,2001:108). Bu ifadeyi insanın doğasında arayacak olursak, insan beslenme amacıyla kendi vücudunu yeniden ürettiği gibi, tüketim süreci sırasında yaptığı tercihlerle hem yeni gereksinimler-üretim için sebepler- hem de kendi kişiliğini üretir.

Üretim, tüketimin malzemesini yarattığı ölçüde, tüketim tarzını da belirler. Tüketimi insanın fizyolojik ve psikolojik

ihtiyaçlarını karşılayan bir eylem olarak tanımladığımızda –ki bu ihtiyaç karşılama yöntemi de zaman ve uzamda çeşitlenir– “üretim yalnızca ihtiyaca karşılık veren malzemeyi değil, aynı zamanda malzemeye tekabül eden ihtiyacı yaratır”(Marx,1979:154). Süreç, üretim aşamalarını bütünüleyen toplumsal koşulların değişmesi ve üretim yöntemlerindeki yeniliklerle. birlikte yeni ihtiyaç tanımlamaları yeni tüketimler ve tüketiciler yaratılması şeklinde ilerler.

Tüketime dair yeni tanımlamaların oluşmasında belirleyici diğer bir değişken mülkiyet ilişkisidir. Üretim araçlarının mülkiyeti ve bunun toplumsal alandaki ifadesi, tüketim tercihlerinin ve tüketim yöntemlerinin farklılaşmasına neden olur. Meta birikiminin gittikçe daha muazzam büyüklükte, hızlı ve yığılı gerçekleşmesine neden olan; üretim araçlarının mülkiyeti, bu yapı temelinde aktörler arasında kurulan ilişkide yaratılan değerın bölüşümü ve elde edilecek kârdır.

Üretimin tüketimle kurduğu bu ilişki çerçevesinde, üretimin gereksinmelere cevap veren şeyleri yarattığını söyleyebiliriz. Tüketimde sonal hedef oluşturularak bu ürün sayesinde ihtiyaç tatmin edilirken, bölüşüm tüketime giden süreçte malları toplumsal yasalara uygun olarak bireylerin hangi ölçüde katılması gerektiğini belirler. Bireyler, dahil oldukları üretim ilişkisi içerisinde, toplumsal yasalarla desteklenmiş bir sistemde sürece katılırlar ve bölüşümden

paylarını alırlar. Bu payların azlığı ya da çokluğu aynı zamanda ekonomik sistem içerisindeki etkinliğinin ifadesidir.

Bölüşüme dair yapılan vurgulardan sonra, “Her üretim, belirli bir toplum biçiminin çerçevesi içinde ve onun aracılığıyla doğanın birey tarafından mülk edinilmesidir” (Marx,1993:224) ifadesini daha açık bir şekilde irdelemek gerekir.

Toplumsal bütünün bireylerin kendi amaçlarını gerçekleştirmesi için bir araç olarak görüldüğü Burjuva toplumunda mülkiyet üretimi önceler ve bu çerçevede yapılan üretim faaliyetinde toprak, emek, sermaye olarak beliren üretim araçlarının bölüşüm ilişkisindeki payı toprak rantı, ücret ve kar olarak yansır. “Dağıtım, ürünlerin dağıtımı olmaktan önce, şunlardır da: 1 üretim araçlarının dağıtımı, ve 2 aynı ilişkinin başka bir belirlenmesi olan toplumun üyelerinin çeşitli üretim cinsleri arasında dağıtımıdır. (Bireylerin belirli üretim ilişkilerine tabi tutulması.) Ürünlerin dağıtımı, besbelli ki, üretim sürecinin içinde bulunan ve üretimin yapısını belirleyen bu dağıtımın sonucundan başka bir şey değildir”(Marx;1993:233). Son vurgudan hareketle denilebilir ki artı değerin yaratılması üretim sürecinin başlangıcını oluştururken, ona yön veren bölüşüme kaynaklık eden üretim araçlarının mülkiyetinin kimde olduğudur. Ve dolayısıyla üretim, tüketimin belirleyicisi olur ve kendine eş bir tüketimle yok edilme zorunluluğu yeni imajlar ve ihtiyaçlar -ki bu ihtiyaçlar tüketme yeteneğinin artmasıyla birlikte artarak çoğalırlar- yaratırken de aynı kaynaktan

beslenir. Bu hareketin hedefi de ürünün bölüşümü aşamasında toplumsal zenginlikten en çok pay almak, ortaya çıkmış olan değeri elde etmektir.

K. Marx bölüşüm ilişkilerini irdelerken bu ilişkileri üretimden hareketle gerçekleştirir. Süreç içinde ücret, faiz, kar temel bölüşüm ilişkileri olarak açığa çıkar. Üretim faktörü olan emek, bölüşüm de ücret şeklini alır. “Bölüşümün yapısı bütünüyle üretimin yapısı tarafından belirlenmiştir. Bölüşüm, bölüştürülebilecek şeyin ancak üretimin verileri olabileceği anlamında, sadece nesnesi bakımından değil, aynı zamanda, belli üretime katılış tarzlarının belli bölüşüm biçimlerini, yani bölüşüme katılma formlarını belirlediği anlamında, biçimi bakımından da bizzat üretimin ürünüdür” (Marx,1979:159).

D. Ricardo’nun analizlerinde bölüşüm üretimden ayrı bir gerçeklik olarak analiz edilir. Bölüşümü başlangıç olarak belirler ve üretimi onun tarafından biçimlendirilen ayrı bir kavram olarak ele alır. Ricardo, iktisat biliminin konusunu da ‘toplumun üç sınıfı, yani toprak sahibi, toprağın işlenmesi için gerekli olan stok yada sermayenin sahibi ve çalışmalarıyla toprağı işleyen işçiler arasındaki bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesi olarak tanımlar’ ve ekonomik analizinde bölüşüm ve dolaşım süreci belirleyici bir işlev taşır.

D. Ricardo değerin kaynağını malların üretimi için gerekli olan emek zamanı olarak ifade eder. Ancak soyut, değişim

değeri üreten emek, ile somut, kullanım değeri üreten emek arasındaki ayrımı yapmaz. Metaların birbirleriyle değiştirilebilmesini, metaların üretiminde kullanılan görelî emek miktarı sağlar. Bu varsayımda ücretler ile karlar arasında ters ilişki yaratır ve ücretler geçimlik olarak kapitalizmin yasaları çerçevesinde belirlenir. “Ücretlere giden payın ne olduğu, karlar açısından birinci önceliğe sahiptir; karların düşük ya da yüksek olması, tamamıyla ücretlerin yüksek yada düşük olmasına orantılıdır”(Ricardo,1997:39). Ricardo’yu izleyen iktisatçıların analizlerinde, malların değiştirilebilirliği için görelî emek miktarına dayalı anlayışı reddederler ve ücreti bir maliyet unsuru olarak belirlerler. Emek-zamana dayalı değer kuramını bütünüyle gereksiz bulurlar. “Neo- Ricardocular’ın iddia ettiği şey, emek zamana dayalı bir değer kuramının gereksizliğidir; çünkü istenen üretim fiyatları ve kar oranı değerlere hiç başvurmadan elde edilebilir. Bu basitçe herhangi bir metanın fiyatını, onun üretim maliyetine (fiziksel üretim araçları çarpı onların fiyatları artı emek- zaman çarpı ücret) kar oranını eklemek suretiyle belirleyerek yapılabilir.” (Fine, Hardach, Karras,1993:153).

Ricardo, analizlerinde bölüşüm, bu anlamda sınıflar arası ilişkiler dolayımında belirlenir. Bölüşüm ilişkileri ekonomik sistem için oldukça önemli bir yer tutar. Bunun ‘tüketim’ açısından anlamı, kimin ne kadar tüketeceği, bölüşüm sürecinde sınıfların arasındaki ilişki/mücadele sonucunda oluşur.

Klasik iktisatta da değeri yaratan emek, bir üretim aracıdır ve onun kendini yeniden üretmesini sağlayan ihtiyaçlarını karşılamak için gereken geçimlik ücret, sistem tarafından oluşturulur. ‘İşçi yalnızca tükettiği geçim araçlarını yenilemek için gerekli olandan daha uzun süre çalışmak zorundadır.’ Artık emek olarak belirlenen geçimlik ücret, bölüşüme konu olmadan piyasanın kendi kendini dengeleme koşulları içinde, belirlenir.

Ücret A.Smith’te geçimlik ve fiili ücret olarak ikiye ayrılır. Nüfusla ilişkilendirilen teoride, geçimlik ücret işçilerin sayıca artmak yada azalmaksızın yaşayabileceği, sadece asgari ihtiyaçlarını karşılamak için tüketimde bulunabildikleri bir ücret düzeyini ifade eder. Aynı şekilde D.Ricardo ücretler üzerindeki ayrımını “tabii ücret ve piyasa ücreti” olarak yapar. Tabii ücret, geçimlik ücrette olduğu gibi, “emekçilerin geçinebilmeleri ve nesillerini herhangi bir artma ve azalma olmaksızın sürdürebilmeleri için gerekli olan fiyattır”(Ricardo,1997:85). Piyasa fiyatının tabii fiyatın üstünde olması, sağlıklı ve büyük bir aile yetiştirilebilecek geçimlik araçlardan rahat bir şekilde yararlanılabilecek durumu ifade eder. Ancak bu hal nüfus artışını teşvik eder ve ücretler tabii fiyata iner (Ricardo,1997).

T.R. Maltus'ta, "cret teorisini nüfus teorisine dayandırır: cret, artan nüfus dolayısıyla geleneğin belirlediği bir geçimlik düzeye düşmek eğilimindedir" (Kazgan,1997:79).

Klasik iktisatçıların tümünde görülen benzer ayrım, ücretin koşullar ne olursa olsun, asgari koşullar diye belirtilen geçimlik seviyeye inmesi halinde dengeye geleceği vurgusuna dayanır. cret, bir meta gibi piyasanın yarattığı arz ve talep koşullarında değerlenir. cret bir maliyet unsuru olarak ortaya çıktığı için bölüşüm, diğer üretim faktörleri arasında gerçekleşir. Artı- değer, Ricardo'nun safi gelir olarak tanımlanan, "işçilerin geçimlik tüketimini karşıladıktan sonra geri kalan artıktır" (Kazgan,1997:83). Safi gelirin bir kısmı, toprak sahiplerinin ve kapitalistin tüketimini karşılar. Ücretliler kazandıkları kadarını harcarken, kapitalistin tüketimi yine kendine kazanç olarak geri döner. Üretimde talep yetersizliği olmazken 'her arz kendi talebini yaratır', tüketicilerin elde ettikleri gelirler firmaların üretmekte oldukları mal ve hizmetleri satın almasında kullanılan harcamalar olarak üreticilere döner.

Neo-Klasik bölüşüm teorisi ise, klasik anlayışın nesnel değer teorisinden tamamen farklı öznel değer teorisini benimser. Bu teoriye göre değerin kaynağı, emek yada emek-zaman yerine öznel zahmete bırakılır. Zamanın değerlendirmeye katılmadığı statik denge tahlili yapan neo-klasik denge teorisinde marjinal fayda mallar arasındaki değişim değerini belirlemek için yeterlidir. Fayda ise tamamıyla psikolojik bir değerlendirmeye

belirlenir. Neo-klasik akımın temsilcilerinden Jevons'a göre, "zevk veren veya acıyı önleyen herhangi bir eşya, hizmet veya davranış, bir "fayda"ydı. Fayda, herhangi bir malın, hizmetin, ayrılmaz ve herkes için aynı olan özelliğini değil, fakat, insanların ihtiyaçlarından doğan bir durumu yansıtıyordu" (Jevons'tan aktaran Kazgan,1997:118).

Neo-klasik iktisatta değişim ilişkisi de mala verilen subjektif değerle ilişkiliydi. Bir malın mübadele değerinin yüksekliği ve düşüklüğü ona duyulan ihtiyaca bağlıydı. "Eğer bir malın mübadele değeri yüksekse, bu ona olan ihtiyacın şiddetini gösterirdi. Mübadele değeri, belirli mal stokları piyasada el değiştirdiğinde, marjinal fayda tarafından belirlenmekteydi.....Eğer bir kişinin elindeki mal stoku, kendisi için, bir diğer kişiye oranla daha az değerli ise, aynı duygu bir ikinci kişi tarafından kendi mal stoku açısından paylaşıyorsa, mübadele ortaya çıkıyordu....Nihayet, marjinal fayda mübadele değerinin belirlediğine göre, tüketici, ekonomiyi, yöneten kararların alınmasında nihai söz sahibi haline geliyordu. Fiyatlar marjinal faydayı, yani ihtiyaçların şiddetini yansıtırken, diğer taraftan üretim kararlarını belirliyordu" (Jevons'tan aktaran Kazgan,1997:120)

Fayda yanında bir de eksi fayda vardı. Üretim girdisi olan emeğin fayda yaratılması sürecindeki zahmeti eksi faydayı temsil eder. Üretim sürecinde mallardan elde edilen marjinal fayda azalırken, çalışma süresinin uzamasıyla artan maliyet

artışı eksi faydanın da artışıdır. Denge ancak son mal biriminin sağladığı fayda, artan zahmete eşitlendiği zaman oluşur.

Bu çerçevede Neo-klasik bölüşüm teorisine göre, her üretim girdisi ürüne yaptığı katkıya eşit getiri elde eder, toplam ürün bütün girdiler tarafından paylaşılır. Klasik bölüşüm teorisinde geçimlik ücret ödendikten sonra kalan artık 'artı-değer' kapitaliste kalırken, neo-klasik anlayışta tam rekabet koşullarında artık oluşmaz, her üretim girdisi marjinal verimliliğine göre bölüşümden payını alır. Ücret emeğin, faiz de kapitalin marjinal verimine eşittir.

Marshall'a göre ise üretim girdisi olan ücret ve faizin değeri piyasa koşullarında arz ve talebe göre belirlenir. Dönemsel ayrım yapan Marshall için, kısa dönemde üretim girdileri sabittir ve getirisi ürüne yaptığı katkıyla belirlenir. Uzun dönemde işçinin yetişmesi ve eğitim maliyeti onun üretim maliyetini oluşturur ve ücret haddini belirler. Faiz ise kapitalin arz ve talebini piyasada dengeye getiren fiyatı oluşturur. Bu fiyatta onun marjinal faydası yani son kapital biriminin toplam ürüne ilave ettiği değere eşit getiriyi temsil eder. Kapital tasarrufu sırasındaki bekleme, fedakarlık onu da emek geliri gibi haklı kılar. Hiçbir girdinin aldığı pay diğerinin aleyhine olmaz (Kazgan,1997:142-143)

Neo-klasik iktisatta bireylerin tüketim kararları da öznel değer maliyet teorisinin merkezinde bulunan fayda

maksimizasyonu ilkesine göre verilir. Üretim sürecinde elde edilen gelirler herkesin kendi kişisel zevk ve arzuları doğrultusunda oluşan marjinal faydaya göre tüketilir.

II. DEĞER;

'KULLANIM DEĞERİNDEN DEĞİŞİM DEĞERİNE'

Üretim, değişim ve tüketim ilişkilerinin analizinde değer önemli bir kavramdır. Değer hakkındaki tartışma, basit değişimin başladığı insanlığın ilk çağlarından iktisat düşünce tarihi boyunca, farklılaşan çeşitli iktisat okullarınca sürdürülmüştür.

İlk olarak Aristoteles'te bir tanımlamaya rastlanır. Bu tanımlamada değer iki anlamlı olarak ele alınmıştır. Değişimin nesnesi olan her nesne kullanım ve değişim değerine sahip olduğunu Aristoteles alıntı da şöyle belirtir. "Çünkü sahip olduğumuz her şeyin iki kullanımı vardır...biri asıl, ve diğeri asıl-olmayan ya da ikincil kullanım. Örneğin bir çift sandal, ayakkabı görevi yerine getirebilir, ama aynı zamanda o bir değişim konusudur. Her iki durumda da, söz konusu olan, sandalların kullanım- değeridir, çünkü sandalları kendinde olmayan şeyle, örneğin yiyeceklerle değişen kimse de sandaldan yararlanmaktadır. Ama sandalın doğal kullanımı bu değildir. Çünkü sandal değişim için yapılmamıştır. Bütün öteki mallar için durum aynıdır"(Aristoteles'ten aktaran Marx,1993:41).

İktisat disiplinin öncülerinden olan A. Smith, değer sorununa üretim maliyetinin ve gerçek fiyatın kaynağını

araştırırken yaklaşılr. Daha sonra Marx'a da kaynaklık eden bu analizde değeri yine kullanma değeri ve değışim değeri olarak ikiye ayrılmış ve bu anlamda detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Kullanma değeri, faydalı olmakla ilişkilidir. Değişim değerini de “o nesneye sahip olmanın verdiği, başka bir mal satın alabilme gücü” (Smith,1948:38) olarak tanımlanır. Ancak bu ifadeler çerçevesinde değışim ve kullanım değerlerinin ölçümü birbiriyle ilişkili değildir. İnsanların günlük hayatlarında en çok faydalandıkları ve yaşam için gerekli olan bir şeyin değışim değerinin de aynı nispette kıymetli olacağı anlamına gelmez. Yani faydalı olmayan bir şey, bir değışim değerine sahip olabildiğı gibi, kullanımı çok yoğun olan şeylerin değışim değerleri de az olabilir. Smith, bu durumu analizinde su ve elmas örneğıyle netleştirir. “Hiçbir şey sudan faydalı değildir; ama, onunla hemen hiçbir şey satın alınamaz; onu değış etmekle, karşılık, hemen hiçbir şey elde edilemez. Gelgelelim, bir elmasın kullanma bakımından hemen hiç değeri yoktur, lakin, değış etmekle, ona mukabil, çok defa pek büyük miktarda başka mallar elde edilebilir”(Smith,1948:39).

Değişimle ilgili bu açıklamalar çerçevesinde önemli ayırım ürüne ve değışime kaynak oluşturmaları dışında, üretimin ne amaçla yapıldığıdır. Üretim, toplumun kendini yeniden üretmesi veya bireylerin geçim araçlarını meydana getirmeyi sağlamak amacıyla yapılabileceğı gibi, sadece değışim ilişkisini gerçekleştirecek bir ‘meta’ üretmek amacıyla da yapılabilir. Bu ikisi arasındaki farklılık aynı zamanda farklı sosyo-ekonomik

sistemlere işaretir. Bunlardan ilki kişilerin kendileri yada ait oldukları topluluk için üretim yaptığı kapitalizm öncesi geçimlik üretim sistemi ve diğeri de piyasa ekonomisinin egemen olduğu kapitalist sistemdir.

Kapitalizm öncesinde geçimlik üretim sistemi ihtiyaç merkezli kullanım değerinin tanımladığı ilişkiler sistemidir. Üretim faaliyeti avcı-toplayıcı toplumdan toprağın ehlileştirilmesi sonucu oluşan yerleşik, ekip biçmeye dayalı topluma kadar kullanım değeri esas alınarak yapıliyordu. Üretimin tüketimden ayrılmadığı ve değişimin en saf haliyle gerçekleştiği bu toplumda ekonomik olan toplumsalın parçasıdır (Polanyi,1986). Birey üretime dair çabasıyla ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, kendi toplumsal varlığını oluşturur ve toplumun kendini yeniden üretmesine katkıda bulunur. Üretim faaliyetinin amacı tüketim ihtiyacını karşılamaktır. Bölüşüm, hiyerarşiye dayalı yapının gelişmediği toplumlarda bütün grubun ihtiyaçlarını esas alan yeniden dağıtım ilişkisi ile şekillenirken, soya dayalı bir toplumsal ayrımın olduğu tarım toplumlarında kendine asgari tüketim için gerekli olanı ayıran üretici, geri kalanını toprak sahiplerinin tüketim ihtiyacını karşılamak için bırakır.

Geçimlik üretime dayalı toplum tipinde de değişim ilişkileri mevcuttur. Ancak üretim organizasyonu değişim değeri için organize olmamıştır. Bu ilişki, üretimi yapan aktörlerin malı üretmek yada elde etmek için kullandıkları emek miktarının

mukayesesi ile kurulur. Malın malla mukayesesidir. Örneğin, avcı bir toplulukta bir hayvanı avlamakta harcanan zamanın, gücün, çabanın başka bir hayvanı avlamakta harcanan emekle karşılaştırılması sonucu değişim ilişkisi mümkün oluyordu. Temel ihtiyaçları karşılama ve malın faydalılığı karşılığında-ki bunlar kullanım değerini oluşturur- değerın kaynağı, malın içinde barındırdığı emektir. Ancak “Kapitalizm öncesi geçimlik üretimde, üretilen ürün daha çok tüketim için üretildiği için ve dahası dolaşım sürecine girmediği için meta değildir” (Ercan, 1997:262).

Kapitalist örgütlenmenin oluşması, özel mülkiyetin kurumsallaşıp, emek ve toprağın alınıp- satılan bir mal haline dönüşmesi ile birlikte toplumsal aktörlerin faaliyet amaçları da değişmiştir. Bu yapısal dönüşüm sonucunda üretim, piyasada elde edilecek kâr amacı ile gerçekleştirilir. Amaç kazanç elde etmektir. Peki kazancın kaynağı nedir? Kapitalizm öncesi üretim sisteminde ilişki, malların nitelikleri ve dolayısıyla içlerinde bulundurdıkları aktüel emek zaman ile değişim ilişkisi ile kurulabilmiştir. Ancak kapitalist örgütlenmede toplumsal hayatın bir parçası olan üretim ve tüketim birbirinden ayrışır. Her bireyin diğer bireylere bağlı olduğu yeni bir bağımlılık ilişkisi kurulur. Bütün metalar için ortak bir maliyet unsuru olan emeğin konumunun farklılaşması, meta haline gelmesi ile birlikte geçimlik üretimde ifadesini bulan kullanım değeri, değişim değeri şeklini almıştır. Mallar hala kullanım değerine sahiptir ancak kazancın kaynağı da değişim değerini içinde

barındıran metadır. “Metanın kullanım değeri olması zorunlu koşuldur; ama kullanım değerinin meta olması gerekmez”(Marx,1993:42). Bununla birlikte mallar sahipleri için kullanım değeri ifade etmezler. Mallar üretim faaliyetinde bulunmayanların gereksinmelerini karşıladığı ölçüde metadır ve değişime araç olması anlamında sahibi için kullanım değerine sahiptir. Öyle ki emeğin sahibi için emek gücü değişim değerine sahip bir metaya dönüşmüştür. Ancak bu güç kapitalist için kullanım değerini ifade eder.

Kapitalist sistemde de ilkel ekonomide veya feodal sistemde ifade edildiği gibi değerın kaynağı emektir. Ancak piyasa ekonomisinin gelişmesi, özel mülkiyetin ve bu mülkiyeti korumaya yönelik araçların gelişmesi ile birlikte toplumsal olan emek, toplumsallıktan çıkmış metalaşmıştır. “Emeğin her ürünü, her toplumsal durumda, bir kullanım değeridir; ama ancak bir toplumun gelişmesinin belirli bir tarihsel çağında bu ürün, meta halini alır; bu çağ yararlı nesnenin üretimi için harcanan emeğin, bu nesnenin nesnel niteliklerinden birisi, yani onun değeri olarak ifade edildiği çağdır” (Marx’tan aktaran Ercan,1997:263). Meta içinde genel soyut olarak emeği barındırır. Soyut emek, çünkü bu emek ürünün üretilmesine katkıda bulunan emek değil, değişim değerinin yaratıcısı olan emektir. İnsanın gücünü sarf etmesi sonucu oluşan emek, maddileşen emektir. “Kapitalist ekonomide ürünler toplumun genel madde değişimine girerler ve genel soyut emek maddileşir”(Ercan,1997:262). Geneldir, çünkü bu emek

birbirine eş, bireysel farklılıktan sıyrılmış emeği temsil eder. Sonuç olarak, değişim değerini “terzi emeğin niteliği ile değil, soyut genel emek niteliği ile yaratır, ve bu soyut genel emek de, kurulmasına terzinin iğnesinin hiçbir bakımdan katkıda bulunmadığı bir toplumsal bütünün parçasını temsil eder” (Marx,1993:51).

Kurulan bu ilişki çerçevesinde metaların birbirleriyle eşleştirilmesi ve değişim ilişkisinin kurulabilmesi de ancak metaların üretilmesinde kullanılan emekle mümkün olur. Ölçü, emek zamanı ile gerçekleşir. Metalar, genel emekle üretilmesi veri olmakla birlikte, emek zamanı ile ölçülebirlirler. Aynı emek zamanına içeriyorlarsa birbirlerine denktirler. Örneğin bir süveter üretmekte harcanan emek zamanı ile iki ayakkabı üretilebiliyorsa bu 1 süveter ve 2 ayakkabı birbirine eş değer kabul edilir.

Emek değişim değerinin ölçüsü olmakla birlikte iki meta arasında mevcut soyut emeğin mukayesesi ile kurulan değişim, daha sonra yine kendisi de meta olan ve özel bir kullanım değerine sahip olan para ile temsil edilir. Malın malla olan etkileşimi yerine meta- para -meta ilişkisi kurulur. Bu ilişki iki aşamayı içinde barındırır. Metanın para ile kurduğu ‘satma’; paranın metanın ile kurduğu ‘satın alma’ ilişkisi. “M-P; P-M” “İvmenin verilmesi ile birlikte sonsuz bir şekilde metanın ölüm parandesi gerçekleşir. Bir X malının satın alınmasının yeni bir Y

malının yaratılmasının ya da satılmasının ön koşuludur” (Ercan, 1997:298).

Kapitalist üretim sisteminde, yeniden üretim ve değerin yeniden üretimi satma ve satın alma ilişkisi çerçevesinde oluşur. Süreç, paranın –para sermaye- metaya dönüşmesi ile başlar. Başlangıçtaki meta, kullanım değeri taşıyan üretim araçlarını ve iş gücünü kapsar.

[P-M] Para sermaye ile sabit ve değişken sermayenin üretim sürecine girmesi sonucu başlangıçtaki metadan ‘m’ kadar fazla değer ifade eden yeni bir meta M’ ortaya çıkar.

Marx bu devreyi iki eksene ayırır. Yeni mallar üretmek amacıyla, üretim araçlarının ve iş gücünün kullanıldığı üretim eksenini ve para için malların satılması ve girdi olarak yeni malların alınması değişim eksenini oluşturur (Fine ve Harris, 1979, 4-5). Ancak üretilen yeni meta başka bir eksenin daha konusudur. Tüketim eksenini. Üretilen yeni meta ifade ettiği kullanım değeri ile ilişkili olarak ya üretim sürecine girdi olarak aktarılır –ki bu şekilde üretken tüketim gerçekleşir.- ya da bireysel ihtiyaçları karşılamanın aracı olur ve tüketilir. Bölüşüm ilişkisi ara belirleyici olarak bu noktada önem taşır. Çünkü

Üretim eylemi sonucunda üretim faktörlerinin üretimden aldđđı paylar rant, ücret, faiz ve kar üretim tüketime yansması açısından da belirleyici olur. Para zenginliğın aracı olarak elde tutulabilir, temel ihtiyaçların karşılanması ya da lüks amacı için kullanılabilir, sermaye olarak tekrar üretim sürecine aktarılır,vs. Birikim aracı olarak elde tutulması dışında –ki bu şekilde de faiz getiren sermaye olarak biriktirilir- her durumda farklı amaçlarla da olsa tüketim sürecine ulaşılır.

Yukarıdaki formülün de gösterdiği gibi kapitalist üretim sisteminde, üretim, değişim, tüketim, bölüşüm yapısal bütünün üyeleridirler. “Her bir eksen bir diğerini etkiler, fakat temel anlamda üretim bütün ekonomik süreci belirler” (Fine ve Harris,1979:9).

Üretim sürecinde meydana gelen değişim, üretim tüketimle; üretim blşmle kurduğu ilişki nedeniyle bütün sistemde dönüşüme yol açar. Yeni bir birikim tarzı doğururlar ve yeniden üretilirler. Sadece ekonomik pratikler değil, siyasi ve ideolojik bütün pratikler bir bütün olarak beraberce yeniden üretilirler (Arın,1986). Endüstri devrimi öncesi ve sonrasını birbirinden ayıran dinamiklerde sosyo- ekonomik sistemin teknolojik icatların etkisi birlikte kendini yeniden üretebilmesi için gerekli olan yeniliklerdir.

Sanayi Devriminden sonra yeniden üretim, kapitalist sistemin yerleşmesiyle, teknik gelişmelere ve toplumsal dönüşümlere sistemin cevap vermesi şeklini alır. Kapitalizmin

temel çelişkilerini yaratan birikim yasalarının kendileri değişmez, fakat üretim güçlerinin, üretim ilişkilerinin, toplumsallaşmanın biçimi değişir (Arın, 1986). Bütünlüğün içinde oluşan farklılıklar, gelişme aşamalarını sembolize eder. Kapitalist sistem içinde meydana gelen kopuşlar, krizler, köklü dönüşümler; üretim koşullarındaki dönüşümler, tüketim ve artık-değer üretimi koşullarındaki dönüşümler, belirtilen aşamaların oluşmasında tarihsel süreklilik içinde rol oynarlar.

Sonuç olarak ,“Dünya kapitalist sistemi tarihsel özellikleri bakımından farklılaşmış birikim rejimleri ve düzenleme biçimlerine sahip toplumsal formasyonların hiyerarşik birliğinden meydana gelir ve hakim birikim rejimi ve düzenleme biçiminin hegemonyası altında gelişir” (Arın,1986:110). Kapitalist sistem içinde hukuk, dinsel vb. kurumlardan ayrılarak merkeze yerleşen üretim, farklılaşmanın oluşmasında belirleyicidir. Üretimin tüketimle olan bütünselliğini temel alan yaklaşımımız çerçevesinde, birikim tarzındaki değişimlerle birlikte, tüketim sürecindeki değişimlerde bu dönemlendirme içinde etken bir unsur olarak analiz edilmelidir. Üretim süreçlerinin tarihsel değişim seyri içerisinde tüketime nasıl yansıdığını, sermaye birikim tarzlarındaki farklılıklarla birlikte ele almak teorik olarak ifade edilen ilişkiyi nesnelleştirecektir. Bunu yaparken tüketim faaliyeti iktisadi boyutunun yanında, toplumsal, kültürel ve sembolik önemini kapsayacak şekilde ele alınacaktır.

1.dönem: Ondokuzuncu yüzyılın ortasına kadar süren dönem: kapitalist üretim tarzının yerleşmesi ve ilk birikim.

2.dönem: Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönem: yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçimi.

3.dönem: İki dünya savaşını kapsayan geçiş dönemi: yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçiminden bir sonrakine geçişin krizleri ve dönüşümleri.

4.dönem: İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem: Fordizm dönemi: yoğun birikim rejimi ve tekelci düzenleme biçimi (Arın, 1986:115)

5.dönem: Fordizmin krizi ve geçiş dönemi

6.dönem: 1980 sonrasında günümüze, Post Fordizm dönem:, esnek sermaye birikim tarzı ³

³ Aşamaların ayrımında Düzenleme Okulunun yaklaşımı referans alınmıştır. Kaynak Tülay Arın, Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I):Gelişmiş Kapitalizm, 11.Tez Dergisi sayı 1,104-138 (1986).

IV. SERMAYE BİRİKİM SÜREÇLERİ VE DEĞİŞEN TÜKETİM TARZLARI

4.1. Kapitalist Üretim İlişkilerinin Yerleşmesi ve Endüstri Devrimi

Sermaye birikimi ve birikim için belirleyici olan üretimden hareketle yapılan tüketim analizinde meydana gelen dönüşümü net olarak görebilmek için, sermaye birikiminin yeni bir şekilde gerçekleşmeye başladığı, 21. Yüzyıl ekonomisini ve toplumsal hayatının kaynağını oluşturan 1789 Endüstri Devrimini, yani piyasa ekonomisinin egemenliğinde kapitalist bir endüstrinin oluşmaya başladığı dönemi başlangıç olarak belirlenmelidir. Ama kapitalist üretim tarzı ve bunun sosyo-ekonomik hayata yansımalarını daha iyi anlayabilmek için üretim ve tüketim ilişkilerinin uzun tarihine kısaca bakmak gerekir.

İnsanlık tarihinin ilk ekonomik faaliyetleriyle birlikte hatta üretim etkinliğinin keşfedilmesinden önce tüketim varolmuştur. İnsan, varlığının oluşumundan itibaren korunma, barınma, açlık ve üreme gibi fiziksel güdülerini karşılama ihtiyacı duyar. Üretimin daha var olmadığı avcı- toplayıcı toplumda da, doğa ile kurduğu yeni ilişki sayesinde toprağı ehlileştirmesi sonucunda

da amaç aynıdır. Sosyal bir varlık olan insan başlangıçta üretim faaliyetinde, dahil olduğu topluluk için sadece varolmak ve beslenmek hedefi ile bulunmuştur. Tüketim de daha çok fiziksel ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Ancak sosyo-kültürel yapının gelişmesi ile birlikte tüketim, özelde gösterişçi tüketim, başka sembolik anlamlarda taşımaya başlar.

Gösterişçi harcama, nüfusun tabakalaştığı ve bir statü hiyerarşisinin bulunduğu, yine tarım ve avcılık ekonomisine bağlı topluluklarda 'potlaç' kavramında netleşir. Mauss tarafından trampanın arkaik biçimi olarak da tanımlanan potlaç., "her tür pazarlığı dışlar ve genel olarak, bir rakibi küçültmek, ona meydan okumak ve onu yükümlü kılmak amacıyla, açıkça sunulan zenginliklerin büyük bir armağan olarak verilmesiyle gerçekleşir. Armağanın mübadele değeri, armağanı alanın, alçaltılmayı ortadan kaldırmak ve meydan okumayı belirtmek için, armağanı kabul etme sırasında akdedilen, ileride daha önemli bir armağanla yanıt verme, yani fazlasıyla verme zorunluluğunu yerine getirme olgusundan doğar"(Bataille,1999:34). Başka bir toplulukta gösteriş ,ortaya çıkan aşırı kazancın, potlaç'ın armağan biçiminde değil, zenginliğin imha edilmesi şeklinde değerlendirmesinde de görülebilir. Rakiplere meydan okuma amacıyla köleler boğazlanır, köyler yakılır. Armağan yada öldürme yoluyla yapılan bu eyleme "anlamlandırıcı değerini veren, -ondan soyluluğun, onurun, hiyerarşideki sıranın kaynaklandığı - kaybın pozitif mülkiyetinin oluşumudur" (Bataille,1999:35).

Hiyerarşik yapıya sahip olan bu topluluklarda topluluğun reisi tarafından yapılan gösterişçi harcama aynı zamanda topluluk üyelerinin ötekilere karşı konumunu belirler. “Toplumsal mevki az veya çok sıkı olan bir şekilde bir servete sahip olmaya bağlı olmanın yanı sıra, ondan daha çok servetin şenlikler, gösteriler ve oyunlar gibi verimsiz toplumsal harcamalara kısmen feda edilmesi koşuluna bağlıdır. İnsanın insanı sömürsünün hala zayıf olduğu yabancı toplumlarda, insan etkinliğinin ürünlerinin, yalnızca insanlara vermek için yerine getirdikleri toplumsal koruma veya yönetme nedeniyle değil aynı zamanda masraflarını yapmak zorunda oldukları topluluğun gösterişsel tüketimleri nedeniyle de zenginlere doğru aktıkları görülmektedir” (Bataille,1999,37).

İlkel toplumsal yapıdan modern topluma doğru giden süreçte, doğa üzerinde kurulan egemenliğin kesinleşmesi ve üretim sonucunda elde edilen ürünü bireysel anlamda sahiplenmeler başlayıp, mülkiyet kavramı olgunlaştıkça, başlangıçta yeniden dağıtım ve karşılıklılık ilişkisine dayanan ekonomik sistem yavaş yavaş dönüşmeye başlar. Sanayi öncesini niteleyen ve basit teknolojilerin kullanıldığı tarıma dayanan bu sistemde toprak mülkiyetine sahip sınıf ile onu işleyen sınıf birbirinden ayrılmıştır. “...Tipik ziraatçı, özgür olmayan ya da siyasal baskı altında bulunan biriydi. Tipik toprak lorduysa, büyük yarı- feodal malikanenin ya da bir köle plantasyonunun sahibiydi. Yarı- feodal malikaneye özgü

ekonomi, ilkel ve kendine yeterli, ya da belli ölçülerde salt bölgenin talebine karşılık veren bir ekonomiydi." (Hobsbawm,1998,22) Bölüşüm, başlangıçta belirtilen iki sınıf arasında, toprak sahibinin kontrolünde yapılır. Bey olarak tanımlanan, zenginlik kaynağı olan toprağı ve serfi – toprağın işleyicisi- ve dolayısıyla gücü elinde bulundurur. Serfler, bu faaliyetleri karşılığında kendilerini asgari geçindirecek kadar olan miktarı ayırırlar, geri kalanı artı ürün olarak dışarıya aktarırlar. Dışarı çünkü bu faz la sadece lordun elinde kalmaz. E. Block'un tanımlaması ile bu hiyerarşik yapıda "bir ast en yakınındaki şefe bağlanır...dallanıp budaklanarak, basamak basamak en küçükleri en büyüklere bağlar" (E. Bloch'tan aktaran Ercan 2001,83). Zincirde Lord'tan hareketle Dükler, Prensler ve en büyük iktidar gücü Kral'a doğru aktarılır. Tek üretim kaynağının tarım olduğu feodal sistemde eşitsiz bir ilişki sonucunda elde edilen fazlanın bölüşümü hiyerarşik bir sıra gözetilerek gerçekleşir ve tüketim tabakalaşmış toplum yapısında, temel ihtiyaçlarını karşılayan köylünün dışında prestij ve statü göstergesi olan sembolik anlamlar atfedilerek yapılır. Bu tüketim birikime katkı sağlamayan üretken olarak kullanılmayan tüketimdir ve toplumsal artığı sahiplenilen "denetleyen kesim için sınıflar arası farklılığı ve sınıf içi hiyerarşiyi belirlemede önemli sembolik bir gösterge işlevi üstlenir." (Ercan, 2001, 114) Üretim etkinliğinin zorunlu ön koşulu olan tüketimin yanında ikincil tüketim, verimsiz amaçlarla yapılan kullanılan harcamalar, Bataille tarafından 'kayıp' olarak tanımlanır. Koşulsuz bir şekilde yapılan bu

harcamalar “lüks, yaslar, savaşlar, ibadetler, görkemli yapıların inşası, oyunlar, gösteriler, sanatlar, sapkın cinsel etkinlik (yani üreme amacından saptırılmış cinsellik), en azından ilkel koşullarda kendi içlerinde amaçları olan etkinlikleri göstermektedirler. Oysa, üretim için aracı hizmeti veren bütün üretim biçimleri dışındaki bu verimsiz biçimlere harcama adını ayırmak zorunludur.” (Bataille,1999,30) Her ne kadar ekonomik anlamda tekrar üretim sürecine aktarılmayan bir tüketimi ifade etse de sosyo- kültürel anlamda bireylerin kendilerini anlamlandırma sistemleri için, bu tarzda yapılan harcamalar, toplumsal tabakalar arasındaki sınırları belirginleştirmek için simgesel değer taşırlar. “Başka bir anlatımla, sınırın yapısal temelleri bulanıklaştıkça, “gösterişli tavırlar ve dekorasyonlar”, “estetik gösterişler” vb. yoluyla simgesel temeller daha da güçlendirilir.” (Cohen,1999:48)

Harcama anlamında tüketimin, feodal sistemdeki ve akabinde gelen sosyo- ekonomik yapılarıdaki önemi bir anlamda toplumun kendi değerleri ile birlikte yasalaşmıştır. Bourdieu’nun belirttiği gibi, “ ‘...nesneler, hatta endüstriyel ürünler bile , kelimenin en sıradan anlamıyla nesnel değildirler’ ve kullanıcıları için taşıdıkları anlamlar, kullanıcılarının sosyal ve iktisadi konumlarına göre farklılık gösterir.” (Bourdieu’dan aktaran Yenal,1996:199) Örneğin 16. Yy. İngiltere’ sinde “sosyal durumuna göre herkesin sahip olabileceği arazi miktarı, inşa edebileceği evin büyüklüğü, giyeceği elbiseler, yiyeceği gıda maddeleri, hatta bir defada ikram edebileceği yemek miktarı bile

gayet sıkı yönetmeliklerle tespit edilmişti”, ve bu araçlar kişilerin konumlarının belirleyicileriydi (Kıray,1999:84).

Kapitalizmin erken gelişme dönemlerine kadar kıra dayanan feodal toplum yapısının gösterişçi niteliği devam eder. Ancak bu tarz tüketim, soya bağlı olarak varolan sınıflar arasında dikey hareketlilik olmadığı için gösterişçidir ancak rekabetçi değildir. Daha sonra feodal dönemin aristokratları yanı sıra erken kapitalizmin burjuvalarının varlığı ile rekabetçi yapıya da kavuşacaktır. Bu anlamda günümüzde doğal ihtiyaçlarımızı karşıladığımız kolay malların nasıl lüks harcamalar için kullanılan rekabetçi mallar olduğunu, coğrafi keşifler sayesinde Batı toplumuna yeni girmiş olan doğu mallarını analiz ederek anlayabiliriz. Örnek olarak, şeker’in ve kakaonun Avrupa’ya girişinin ve toplumda yerini alışını izlemek ilginç olacaktır.

Şeker ilk defa 14. Yüzyılda Avrupa’ya girer ve bu aşamadan itibaren tat aracı olarak zengin sofralarının vazgeçilmezidir. Sombart’tan alıntıyla “ince bir yaşam tarzına sahip olan insanlar, üzerine şeker tozu serpilmemiş hiçbir şey yemez.” (Lippmann’dan aktaran Sombart,1998:136). Baharatı yoğun bir şekilde kullanılması, çay ve kahvenin tüketimi, yeni ve az bulunan bir malın cazibesıyla gösterişli amaçlarla tüketilir. “17.yüzyıldan itibaren, şekerin desteğiyle kakao, kahve ve çay yerleşmiştir Avrupa’ya: bunlar, öncelikle seçkin çevrelerde, özellikle de saraylar da pek sevilirdi.....Daha sonra bu tat

maddelerinin etrafında, umumi kahve evlerinde , ...büyükkentli yeni bir lüks kümelenir.” (Lippmann’dan aktaran Sombart, 1998:137). 1750’lerde lüks malı olan şeker, çayla birlikte yarattığı uyarıcı etki nedeniyle 1850’ler de özellikle işçilerin kullanımında bir ihtiyaç maddesine dönüşmüştür. Ticaret yollarının gelişmesiyle birlikte bu malların ucuzlaması ve yoksul halk kitlelerince de kolay ulaşılabilir duruma getirmiştir. Üst sınıflar için, diğer sınıflar karşısında kendini tanımlama aracı olarak tüketilen baharat, şeker, çay,vs. nin kullanımı aristokrat ve burjuva mutfaklarında azaltılmıştır.

Ürünün geniş kitleler tarafından kullanılan hale gelmesinde, denizaşırı bölgelerden gelen bu ürünlerin kölelerin çalıştırıldığı plantasyonlar sayesinde ucuza elde edilebilir hale gelmesi de önemli bir etkidir. Bu sayede, tropik bölgelerden ithal edilen karakteristik mallar altın baharat değil, şeker, çay, kahve , tütün ve benzeri ürünlerdir. (Hobsbawm, 1998).

Özellikle Avrupa devletlerinin ithalatı ve ihracatı ile artan dolaşımı, “Avrupa’da yalnızca yeni ihtiyaç türlerinin ortaya çıkmasını sağlamakla ve ithal edilen malların yurtiçinde üretimini teşvik etmekle kalmadı. Abbe Raynal 1777’de şunları yazıyordu: ‘Eğer Saksonya ve diğer Avrupa ülkeleri iyi çini yapabiliyorsa; eğer Valencia Pekin mallarını Çinlilerden daha iyi kalitede üretebiliyorsa; eğer İsviçre, Bengal’in muslinlerini taklit edebiliyorsa ve patiskalarını üretebiliyorsa; eğer İngiltere ve Fransa keten kumaş üzerine baskıyı çok zarif biçimde

yapabiliyorsa; eğer daha önceleri bizde bilinmeyen bir çok şey bugün en usta zanaatkarlarımız tarafından imal ediliyorsa, bu üstünlüklerin hepsini Hindistan'a borçlu değil miyiz?" (Hobsbawm, 1998:49). Tüketim ihtiyaçların çeşitlenmesi ve daha iyi ihtiyaçların ortaya çıkması sayesinde Avrupa'da özellikle de İngiltere'de üretim çeşitlenmiş ticaretle uğraşanlardan ziyade imalatçılar açısından yeni kar ve pazar olanakları ortaya çıkmıştır.

Endüstrinin tohumlarının yeşermeye başladığı bu dönemde tüketimdeki genişleme ve özelde lüks tüketim harcamalarını büyüklüğü, kapitalizmi teşvik edici boyutlara varmıştır. (Sombart, 1998:153). Lüks tüketimin bu kadar önemli olması imalatçıların ucuza üretilen ve geniş kitleleri hedef alan mallar üretmeye cesaret edememeleridir. Mevcut üretim teknikleri ile sade bir mal yerine hedeflenen karı koruyacak değerli taşlarla süslenmiş bir mal üretilip bunu dar bir çevreye sunmak daha caziptir. Genel olarak sanayi öncesi toplumlar da piyasa yapısı buna müsaittir. Üretim lüks tüketen aristokratlar ile geçimlik ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte yeni yeni ihtiyaçlar tanımlayan köylülükten sıyrılmaya başlamış işçiler arasında paylaşılır. Pazar yapısı , "Bu toplumlardaki mevcut olan ve muhtemel pazarlar -ki, bir işadının ne üreteceğini piyasa belirler- bir yandan, birim başına kar marjı yüksek malları küçük miktarlarda talep eden zenginlerden ve diğer yandan, -eğer piyasa ekonomisinin içinde yer alıyorsa ve tüketilecekleri malları evlerinde ya da yöresel olarak

retmiyorlarsa ve - parası az olan, yeniliklere alışkın olmayıp bunları kuşku ile karşılayan, standartlaşmış ürünleri tüketmeye istekli olmayan ve hatta kentlerde yoğun olarak bile bulunmayan ya da ulusal imalatçılar tarafından ulaşılamayan yoksullardan oluşmaktadır” (Hobsbawm, 1998:38). Ancak imalat sanayiinin gelişmesiyle ve talep edilen kitlelerin yavaş yavaş kente gçmesiyle birlikte, yeni beklenti düzeyleri öğrenilecek ve piyasa yapısı dönüşecektir.

4.1.1. Endüstri Devrimi ve Tüketim

Ekonomik faaliyetini yaşımsal gereksinmelerinin karşılaması olarak gerçekleştiren insan kavramından, sanayi devrimi ve kapitalizm ile birlikte yeni bir tanımlamaya, ekonominin merkezinde, doğal yasaların ‘maksimum faydayı hedefleyen doğal insan’ kavramına geçilmiştir. Artık retim sermaye birikimi amacı etrafında pazar için yapılmaktadır. Meta üretimini gerçekleştiren işgücünün kendisi de bir meta haline gelir ve fiyatı pazarda arz ve talep koşulları tarafından belirlenmektedir. Kapitalizmi tanımlayan farklılıklar gerçekleşmiştir: Bu farklılık, “bütün emek ürünlerinin meta biçimine bürünmesi, üzerlerine yapışan bir fiyat biçimiyle mübadele konusu olmaları, fiyatların temsil ettiği parasal

büyükliklerce (mübadele değerleri) belirlenen nicel ilişkiler içine girmeleri”dir (Satılğan’dan aktaran Ercan,1997: 250).

Kapitalist üretimin başlangıcını da bu durum belirler. “Kapitalist dönemin başlangıcını, ancak üreticinin kapitaliste doğrudan doğruya bağımlı duruma gelmesi anlamında üretim tarzında değişmelerin ortaya çıktığı noktaya bağlamamız gerekir.”(Dobb,1992:17). Aynı zamanda kapitalist üretim sürecinde meta ve artık-değer dışında birbirine bağılı olarak kapitalist, ücretli işçi ve aralarındaki ilişki yeniden üretilir. “Bu sanayi, insanlar arasında yeni bir iktisadi ilişki türünü, yeni bir üretim sistemini, yeni bir yaşam ritmini, yeni bir toplumu, yeni bir tarih dönemini temsil ediyordu ve o dönemin insanları da hemen hemen başından beri bunun farkındaydılar.” (Hobsbawm,1998:60)

Endüstri devrimi ile birlikte endüstrinin yapısı ve üretim ilişkilerinde dönüşüm yaşanmıştır. Teknik değişimler sanayiye ivmesini vermekle birlikte emek üretkenliğini arttırır, işgücü arzı genişler, üretimin hacmi değişir, yatırım ve tüketim malları artar, emek üretkenliği artar-tırılır ve ölüm oranlarının azalması ile birlikte nüfus artar. Yaşanan ve toplumun kuruluşunu yeniden şekillendiren bu değişim, bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmeli ve oluşan yeni duruma kaynak aranmalı, oluşan metamorfoza bir bütün olarak bakılabilmelidir.

Sanayileşme öncesi üretim sistemi, küçük üretim –daha çok köylerde fason üretim- şeklinde, bireysel ve üretim süreci dağınık bir şekilde gerçekleşiyordu. Parça parça kiralanmış fabrika benzeri alanlarda yapılmıyordu. “...manüfaktürde çalışma tek bir mekanda toplanmıştı fakat işleyebilmek için bir organizma gibi bütünleştirilmeleri gereken birbirine bağlı etkinlikler değil de genellikle, bireysel birimlerin paralel ve birbirinden bağımsız işlemleri söz konusuydu” (Dobb,1992:235).

Büyük ölçekli üretime yatırım yapacak kapitalistlerin oluşmasını ve sanayide bildiğimiz anlamda fabrika üretiminin başlamasını sağlayan teknolojik yenilikler ve iş örgütlenmesi oldu. Artık gruplar bir araya gelip aynı işi yapmıyorlar, yeni işbölümü tanımı çerçevesinde kendilerine düşen işi yapıyorlardı. “Endüstri devriminin başlangıç noktası olan makine tek bir aleti kullanan işçinin yerine, aynı anda birkaç benzer aletle işlem yapan ve biçimi ne olursa olsun tek bir devindirici güç tarafından harekete geçirilen bir mekanizmayı koydu” (Marx’tan aktaran Dobb,1992: 234).

Özellikle sanayileşme sürecinin ilk aşamasında ilk sanayileşme deneyimlerini yaşayan ve diğer ülkelere öncülük eden ve ayrıca 18. Yy.’da yatırım malları üretimindeki önderliği nedeniyle ‘dünyanın atölyesi’ unvanını taşıyan, İngiltere idi. Bu nedenle başlangıçta sanayileşmeyi irdelerken İngiltere üzerinden ve ülkenin pamuklu dokuma üreticiliğinden konuşmak gerekmektedir. Çünkü, sanayileşmeye ivmeyi veren İngiltere’nin

en önemli endüstrisi pamuklu üretiminde, ilk icatların gerçekleşmesi oldu. Ev endüstrisinin temelini oluşturan el tezgahlarından 'uçan mekik'e geçişle verimlilik artışı sağlandı. Ancak fabrika üretimini teşvik eden, Cortwright'ın icadı olan Watt'ın buhar makinesiyle çıkışı birleştirmesi oldu. Pamuklu üretimi doğrudan tüketime yönelikti. Daha sonra, demir sanayiindeki yeniliklerle yüksek fırınların kapasite verimliliğindeki artış ve çeliğin kitlesel üretimine geçilmesi sonucu üretilen bir malın daha sonra başka bir malın üretiminde kullanıldığı üretken tüketim sağlandı. Yatırım mallarının bu şekilde üretimi Sanayileşmenin II. Aşamasını oluşturdu.

Sanayinin gelişmesiyle elde edilen diğer önemli sonuç, 'taşımacılık devrimi' olarak tanımlanan demiryoludur. Demiryolu, dokuma üretiminde birikmiş sermaye birikimi için önemli yatırım alanı sağlamış ve ihracat kaynağı olarak yeni pazarların yaratılmasını ve eskilerin genişletilmesini kolaylaştırmıştır. "Bunalım dönemine kadar demiryolu, İngiltere için diğer ülkelerde de başlayan sanayileşme süreci nedeniyle yatırımın yapıldığı önemli kaynaklardandır. Aynı zamanda demir, çelik, kömür ile birlikte taşımacılıktaki genişleme tarımdan kopmuş nüfusa, işsiz kalmış çalışabilir nüfusa istihdam sağlamıştır." (Hobsbawm, 1998,108)

Yeni istihdam kaynakları yaratılması üretim alanında verimlilik artışının toplumsal alandaki sonuçlarından biridir.

Tarımda uzun süredir piyasa için üretim yapan ve kırsal alanda imalat yapan emek gücü sanayinin talebine cevap verdi ve üretkenliği artırmak, potansiyel emek ihtiyacını karşılamak için kentlere göç etti. Çoğalan ve sanayi alanlarına yerleşen nüfus hem kentleşme üzerinde hem de yeni kurulan endüstrinin mallarına talep üzerinde etkide bulundu. Kentlerde çok hızlı yaşanan büyüme, kentsel alanı da etkiledi. Şehirler nüfus olarak büyümüşü ancak alt yapı, konut vs. gibi donanımı yoktu. Hobsbawm yaptığı tasvir çerçevesinde “Ve ne kentlerdi onlar! Yalnızca üzerlerini duman kaplamış ve kire batmış değillerdi, temel kamu hizmetleri –su, kanalizasyon, cadde ve sokak temizliği, açık alanlar ve diğerleri- kentlere olan kitlesel göçün hızına yetişemiyordu; böylece, özellikle 1830’dan itibaren kolera ve tifo, 19. Yüzyılın kentlerde insanları öldüren faktörlerin iki büyük gurubunun –hava kirliliği ve su kirliliği, ya da solunum yolları ve sindirim yolları hastalıklarının- neden olduğu sürekli zayıflık meydana getirdi.” (Hobsbawm, 1998;80)

Bu zayıftan en çok payını alan geçimlik ücret düzeyine mahkum olan işçi oldu. Kentte gerçekleşen fabrika üretiminde sınıflar, bir yanda kapitalist işverenlerden diğer yanda da emek gücüne sahip işçilerden oluşuyordu. Bölüşümün bu iki sınıf arasında gerçekleştiği yeni sistemde makinelerin emek gücü üzerindeki etkisi yeni bir kölelik yarattı ve kâr peşinde koşan kapitaliste karşı ücretlerin ancak geçimlik seviyede kalmasına yada kitlelerin işsiz kalmasına neden oldu. İşçilere verilecek ücretlerin sermaye birikimine etkileri dönemin iktisatçıları

tarafından önemli bir tartışma konusuydu. Kapitalistler girişimci nitelikleri ve yatırım -tasarruf yapmaları nedeniyle ekonominin en önemli sınıfı olarak kabul ediliyordu. Hem işadamları hem de iktisatçı kimliği ile Ricardo yatırım ya da tasarruf yapmayı sağlayan safi geliri işçilerin geçimlik ücretleri ödendikten sonra arta kalan kısım olarak belirlerken, çıkan sonucun yüksek olabilmesi için ücretlerinde düşük olması gerektiğini de öngörmüştür. Ücretlerin fiyatındaki asgarilik ücretli kesim için tek tüketim maddesi olan tarımsal mallar tarafından belirlenir. “Fiyatlar ve ücretler, üretim ile istihdam arasındaki ilişki esas olarak sanayi işçilerinin satın aldığı tarımsal malların fiyatları tarafından düzenleniyor” (Arın,1986,119) Klasik okul iktisatçıları da yatırım ve dolayısıyla gelişme ile istihdam arasında birebir ilişki kurarlar. “...işgücü arzını belirleyen de işçi ordusunun geçimini belirleyen gıda maddelerinin arz durumudur. Topraktan (serbest ithalatın olmadığı bir durumda) gelen hasılatın giderek düşmesinin yarattığı tehlikeden tedirgin olan klasik okul dikkatini bu etkenin (tüm diğer etkenlerin dışında) kısıtlayıcı etkisi üzerinde odaklaştırmak eğilimindeydi; nüfus arttıkça geçim maliyetinin yükselerek işgücünün maliyetinde bir artışa ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak karda bir düşmeye neden olmasının yaratacağı tehlikeydi bu.” (Dobb, 1992;255). Kar sağlamanın tek yolunun teknik gelişmelerin maliyet düşürücü etkisi ile birlikte, işçiye verilecek olan ücretlerin minimum düzeyde tutulması ve çalışma saatlerinde bir saatlik azalmanın karları düşüreceği yönündeki düşünceler ve toplumda oluşan genel

kanılar işçi örgütlenmelerinin oluşmadığı bu dönemde ücretler üzerinde baskı oluşturur.

Yaygın sermaye birikim tarzının belirleyici olduğu endüstri devrimini izleyen dönemde, mutlak-artı değer kazanımı önemli rol oynar. Toplumsal emek dağılımı, hem emeğin hareketini kısıtlayan yasalar ve de sermayedarlara işçiler üzerinde sonsuz hak veren yapı nedeniyle piyasalar tarafından belirlenir. Teknik yenilikler verimliliği arttırmakla birlikte mutlak artı- değer in çalışma saatlerinin uzaması ile elde edilir. Muazzam meta birikiminin yaratıldığı dönemde, esas sorun metaların kimler tarafından ve nasıl tüketileceğidir?

4.1.1.a. Gösterişçi Tüketim

Tüketim, toplumu oluşturan sınıflar tarafından eşitsiz bir tarzda gerçekleşmektedir. Çünkü işçi sınıfı fazlasıyla yoksuldur ve asgari ihtiyaçlarını zor karşılamaktadır. Yaratılan tüketim mallarına talep ancak, imalat ve ticaret yaparak büyük servetler oluşturan yeni zengin sınıftan gelmektedir. Bu sınıf kendi tüketim ahlakını kendi şekillendirmiştir.

Tüketimin iktisadi anlamı dışında kendi statüsünü ve kimliğini ifade eden sembolik bir anlama da sahiptir. “Birey, tüketimi mümkün olan zaman ve mekanda, şehirde ya da kırdan olsun, işte ya da evde olsun, kendisi, ailesi ve toplumsal çevresi hakkında bir şeyler söylemek için kullanır.” (Douglas, Isherwood; 1999, 83) Endüstri kapitalizminin aşırı birikiminden payını alan yeni zengin sınıfı da tüketimi maddi temel ihtiyaçlarını karşılamadan yanı sıra rekabetçi gösteriş için de kullanır. Özellikle konuyla ilgili ilk eser niteliği taşıyan Thorstein Veblen ‘in Teory of Leisure Class adlı çalışmasında ondokuzuncu yüzyılda türeyen Amerikalı yeni zenginler incelenmiştir. Veblen çalışmasında kendilerini alt düzeyde sosyal statüye sahip sınıflardan ayırt etmeye çalışan “bu grupların Avrupalı aristokrat yaşam tarzını kendi anladıkları şekilde taklit etme eğiliminde olduklarını veya böyle yapmaya çalıştıklarını, ama yanlış anlaşmalar yüzünden bazı ilginç sonuçlarla karşılaştığını öne sürüyordu.”(Bocock; 1997,27) Bu yanlış anlama da kendini ‘gösterişçi tüketim’ olarak gösteriyordu.

Kimlik olgusunu yaratmaya çalışan kapitalist girişimci, bu anlamda kendisi için referans grubu olarak belirlediği geçmişin gösterişçi tüketen sınıfı aristokrasi ile rekabete girer. J. Boudrillard’ın ifade ettiği gibi tüketim her zaman semboller ve göstergelerin tüketimi demektir. Veblen’in aylak beyefendisi için, değerli malları gösterişçi biçimde tüketmek bir saygınlık aracıdır. Değerli mallarının pahalılığı kazanılan kullanım

değerinin bir parçasıdır. “Şu halde, yarı barışıl dönemin aylak beyefendisi, yaşamın maddi ürünlerinden hayatta kalmak ve fiziksel verimlilik için gerekli olanlardan çok daha fazlasını tüketmekle kalmaz. Onun tüketimi, tükettiği malların kalitesine ilişkin bir uzmanlaşma sürecinden de geçer. Yiyecekler, içecekler, uyuşturucular, barınaklar, hizmetler, süs eşyası, giysiler, silah ve teçhizat, eğlenceler, tılsımlar, putlar ya da ilahlar içinden en iyilerini serbestçe tüketir. Tüketimine konu olan maddelerde görülen tedrici iyileşme, ve yapılan yeniliklerin yaklaşık amacı, kuşkusuz, kişisel rahat ve sağlık için gerekli ürünlerin daha gelişkin, detaylı ve verimli olmasıdır. Fakat bu, beyleri tüketiminin tek amacı olarak kalmaz. Saygınlık yasası yürürlükte ve kendi ölçütüne göre varlıklarını sürdürebilecek nitelikteki yeniliklere el atar. Bu daha mükemmel malların tüketimi, bir servet belirtisi olduğu için, şerefli hale gelir. Karşılığında, bu tür malları gereken nitelik ve nicelikte tüketmemek de bir değersizlik ve düzey düşüklüğü belirtisidir” (Veblen, 1995:71).

Yeme-içme, giyim-kuşam, konut gibi yaşam tarzını ortaya koyan tüketim tercihleri ile saygınlığını ortaya koymaya çalışan aylak sınıf erkekleri, eşlerini, kız evlatlarını, evde hizmetli çalıştırmayı da zenginliğini sergileyecek araçlar olarak kullanılır. Öyle ki üretkenlikten uzak tutulan kadınlar için “gösterişçi aylaklık ve tüketim, ondan beklenen hizmetlerin birer bölümüydü. Kendi kendilerinin efendileri olamayan kadınların harcamaları ve aylaklıkları, kendilerinin değil, efendilerinin

itibarını yükseltmekteydi” (Veblen,1995:133). Evin reisi adına tüketim yapan kadının tüketimi özellikle kılık- kıyafeti bu amaçla şekillenirken moda da rahatlıktan çok bu aylaklığı belirgin kılacak unsurlardan oluşur. “Giyimin ana normu, gösterişçi israf ilkesidir. Bu ilkeye destek olan ikinci norm ise, gösterişçi aylaklık ilkesidir. Bu norm gereği giysi dikilirken, kişinin üretken işler yapmadığını ve gösterebildiği kadarıyla yapamayacağını kanıtlayacak çeşitli araçlar kullanılır...Giyim, yalnızca gösterişli bir biçimde pahalı ve rahatsız olmakla kalmamalıdır. Aynı zamanda modaya da uyması gerekir. *Modada yapılan* tüm yenilikler gösterişçi israf yasasının seçici eylemine tabi olduğu için, yenilik yapma alanı bir ölçüde sınırlıdır. Yenilik, yerini aldığı olgudan yalnızca daha güzel ve belki daha az rahatsız edici olmamakla kalmamalı, benimsenmiş pahalılık standardına da uymalıdır” (Veblen,1995:129).

Batı da endüstri kapitalizmi geliştikçe büyüyen şehirler de kitleler için başka bir tüketim alanını oluşturmuyordu. “Şehirler, hükümet merkezleri çevresinde ya da çelik imalatından dantel yapımıcılığına kadar değişebilecek çeşitli endüstri merkezleri çevresinde gelişmekteydi. Tiyatro, müzikhol, spor salonları ile onların ardından sinemalar, eğlence merkezleri ve dükkanlar, yeni gelişen şehir ve kasabaların sakinlerinin sosyal ve psikolojik gereksinimlerini karşılamak üzere büyüüp gelişmekteydiler” (Bocock,1997:26). Alış-veriş, canlı, kalabalık şehir ortamının ayrılmaz parçasıydı. Ataları gezgin satıcılara ve

kasaba bakkallarına dayanan her türlü ürünün bir arada bulunabildiği büyük mağazaların –bonmarşelerin- açılması ile 1940’larda geniş kitlelere yayılacak tüketim kültürü artık önem kazanmaya başlamıştır.

Özellikle 1900’lerin başında tüketim araçları olarak tanımlanan alış-veriş olanaklarıyla ilgili büyük yenilikler yaşanmıştır. 1880 yılı zincir mağaza denilen, tek bir sahibin mülkiyeti altında bir çok yerde açılan mağazaların açılışına tanık olmuştur. Örneğin doksan beş mağazalık süper market zinciri ile A&P (The Great Atlantic and Pasific Tea Company) bunlardan biri idi (Ritzer;2000). Haberleşme ve taşımacılık imkanlarının gelişmesiyle birlikte posta siparişiyle alış-verişte önemli tüketim yöntemlerinden biriydi. Kentin yoğunluğundan uzak, kırsal kesim insanı içinde yeni bir dönemi işaret ediyordu. “1870’lerin başında yolların ve ulaşımın hızlı ve yaygın gelişimi, posta hizmetlerinin taşrada ücretsiz olarak sunulması ve Model “T” Ford’un çıkmasıyla kırsal kesim insanının gereksinimlerini karşılamak amacıyla “Monkey Wards” gibi postayla satış mağazalarının boy atması için sahne hazır duruma gelmişti ve yirminci yüzyıla girerken kasaba bakkaliyeleri artık geçmişin kalıntıları haline gelmişti bile” (Hendrickson,1995:19).

Kasabalarda bakkal dükkanları, sâkinleri için her şey olmaya çalışırken –ki bütün temel ihtiyaç mallarının dükkanda bulunmasını gerektiriyordu.- şehirlerde lüks tüketime cevap veren alışveriş merkezleri, Veblen’ in aylak sınıfının hizmetine

girmişti bile. Bu durumun en önemli işareti mağazaların dönemin gazetelerine verdikleri reklamlardır. Böylece reklam 1880'li yıllarda satış tekniği olarak hayatın içine girmiştir.

Kapitalist ilişkilerin olgunlaştığı dönem, ev ekonomisinde her şeyin pazardan alındığı bir ekonomiye geçişi yaşar. Küçük kasaba ya da köylerden şehirlere kadar tüketim alanları oluşmaya başlamıştır. Sınıflar arasında oldukça önemli bir tüketim hiyerarşisi vardır. Bir yanda sadece temel ihtiyaçlarını karşılayan kesim, diğer tarafta tüketimin gösterge değeriyle hareket eden ve lüks tüketen kesim. Bu iki grup, üretim sürecinin gelişmesi ve ürünlerin sayısında ve çeşitlerinde artışın yaşanmasıyla ve kapitalist sermaye birikim süreçlerinin bölüşüm ilişkisinin yeniden örgütlenmesiyle tüketim etkinliğinde birbirine yaklaşacaktır. Bu yaklaşma, aynı malları tüketme gücüne sahip olmak olarak yaşanmayacak, ancak herkesin ihtiyacına göre değil ama gösterge değerinde her şeyi tüketmesi olarak yaşanacaktır. Belki de bundan sonraki dönemlerde insan yaşamının en temel ihtiyacı bu olacaktır.

4.2. Yoğun Sermaye Birikimi Ve Kitlesele Tüketim

“Fordizm”

Yoğun sermaye birikim tarzının en önemli iki ögesi, fordizm ve taylorist iş örgütlenmesidir. Düzenleme okuluna göre Fordizm yoğun sermaye birikiminin belirleyici unsuru görelî artı- değer artışının ifade eder. “Fordizm yaygın değil, yoğun birikim tarzını temsil eder. Çünkü Fordizm, sadece üretim araçlarında ve emek organizasyonunda değişim meydana getirmek yerine, ücretli sınıfın yaşam tarzında (whole way of life) bütünüyle bir dönüşüm meydana getirmiştir” (Lee,1993:73) Fordizm bu şekilde hem üretim hem de tüketim alanında büyük değişimler yaratmıştır. Üretimin sosyal ilişkilerine, sosyal hayatın bütün aşamalarına bu değişimi yaymıştır. Böylece yığın üretimin ve yığın tüketimin (mass consumption) ve modern tüketim toplumunun doğuşunu müjdelemiştir. (Lee;1993) Ancak bu sürecin gerçekleşmesi, Taylorist bilimsel üretim tekniklerinin montaj hattı ile üretimde ve daha sonra tüketimin yönlendirilmesinde kullanılmasıyla olmuştur.

Taylorist iş örgütlenmesi, emek sürecinde köklü değişimi ifade eder. 1911 yılında yayınlanmış olan The Principles of Scientific Management adlı yayında Taylor, “emek üretkenliğinin, her emek sürecinin ayrı ayrı hareketlere ayrıştırılması ve bu ayrıştırılmış işlerin zaman ve hareket

araştırmasının katı standartlarına uygun olarak düzenlenmesi yoluyla nasıl radikal biçimde arttırılabileceğini” (Harvey,1999:146) anlatıyordu. “Taylorizm’de çalışanların üretim sırasındaki beden hareketleri ve çalışma hızları denetlenir, üretimin akışı ve çalışanların hareketleri etkinliği en üst düzeye çıkaracak şekilde sistematikleştirilir. Makineleşme ve kitlesel üretim bu emek sürecinin özelliğidir. İşçiler el aletleri kullanmak yerine makinelere bağlı parçalar haline gelirler” (Arın,1986: 121).

Taylor’un ortaya koyduğu bilimsel üretim tekniği, teknolojik gelişmeyle birlikte ve diğer unsurların etkisiyle ancak bunalım döneminde bir çözüm olarak Henry Ford tarafından uygulanmıştır. Üretim alanında gelişen teknolojik yenilikler, üretim, bölüşüm tüketim ilişkisi çerçevesinde karşılığını bulamıyordu. Sermaye birikim koşulları artı- değer üretiminde sorunlar yaşıyordu. Kapitalist çevrimin yeniden üretimi sağlamadaki aksaklığı ve meta üreten firmaların kendilerine pazar bulamama sıkıntısı 1930 bunalımı ile birlikte belirgin hale geldi. Sistem açısından oluşan bu çıkmaza Ford’un yeni işletim sistemi ise bir cevap olarak ortaya çıkar. Ford ve Taylor isimlerinin bütünleşmesinden Fordizm kavramı doğar.

İlk olarak Gramsci tarafından kullanılan Fordizm kavramı, dar anlamıyla Henry Ford’un “T” model otomobil üretirken kullandığı Taylorist, montaj bandına dayalı üretim sürecini ifade ederken, geniş anlamda sermaye birikim aşamalarına adını

veren işgücü ile sermaye arasındaki yeniden üretim ilişkisini ifade eder.

Kapitalist için artı- değer yaratmanın üç temel yolu vardır. Çalışma süresini uzatmak ve mutlak artı- değer elde etmek; aynı çalışma süresinde çalışmanın yoğunluğunu arttırmak yoluyla nisbi artı- değeri arttırmak ve son olarak her iki yöntemi de uygulamak. Yaygın sermaye birikim döneminde çalışma saatlerini uzatarak artı- değer elde etmeye çalışılmıştır. Ancak sendikal mücadeleler, üretim alanında emek sürecinin örgütlenme biçiminde köklü değişimler sonucu günlük çalışma süresi yasalaşmıştır.

Yoğun sermaye birikim döneminde ve Fordizm'in temelinde sabit çalışma süresinde çalışmanın yoğunluğunun artırılması yatar. Teknolojik yenilikler ve makineleşme sayesinde iş parçalara ayrılır ve montaj hattı üzerinde birbirini takip edecek şekilde gerçekleştirilir. Çalışan da bu montaj hattının bir parçası olarak onunla ilişkilidir ve onun hızıyla hareket eder. "Vasıfsız emek standart mallar üretmek üzere tek amaçlı makine başında işe koşulur"(Kumar,1999:59). Üretim süreci de birbirine bağlı bölümlere ayrılmıştır. "Üretim süreci tasarım, nitelikli işgücünün yaptığı işler ve niteliksiz işgücünün yaptığı mekanize olmuş, rutin ve tekrarlanan işler olarak üç hiyerarşik kategoriye ayrılır" (Arın,1986:123). Bilgi birikimli kalifiye işçi tasarım aşaması için aranır. İşin gerçekleştiği diğer kategorilerde, kol gücüne dayalı emeğe ihtiyaç duyulur. İş gücü

uzun saatler boyunca makine ile bütünleşmiş olarak emek harcar ve geleneksel zanaat becerilerini çok az kullanır ya da kullanmaz. İşçi kendi dışındaki aşamalarla ilgili kontrol hakkına sahip değildir. Bu durumda aynı fabrikada çalışan emek gücü arasında hiyerarşik ayrım yaratır. İşçiler arasında ortaya çıkan statü farklılaşması toplumsal düzeyde de ayrılmaları doğurur.

Bütünüyle sermayenin üretim sürecinde kurduğu hakimiyeti, “Gramsci, ‘Amerikanizm ve Fordizm’ (1931) başlıklı incelemesinde Fordizmi mümkün en geniş çerçevede tanımlamıştı. Fordizm kapitalist medeniyette yeni bir dönemi başlatmıştı. “Planlı ekonomi” ye geçişe damgasını vurmuştu. Ama yalnızca üretim planlanmamış, aynı zamanda bireyide planlanmıştı. Fordizm fabrikanın kapısının önünde durmamış, evi ve işçinin hayatının en özel ve mahrem alanlarını işgal etmişti. Amaç “yeni bir işçi ve insan tipi” yaratmaktı. Fordizm montaj hattı demekti, ama aynı zamanda işçi yasağı ve “püritanizm”, işçinin çalışma hayatının yanı sıra cinsel ve ailevi hayatını da düzenleme girişimi demekti. Gramsci’ye göre, “yeni çalışma metodları özgül bir yaşama, düşünme ve hissetme tarzından ayrı tutulamaz” nitelikteydi” (Kumar,1999:68).

Fordizm iki boyutlu bir düşünüşdür. Çalışan sınıfın bütün yaşamsal etkinliğini kontrol altında tutar. Bir taraftan kitlesel üretimde montaj hattında verimli bir şekilde çalışmalarını sağlamak hedeflenirken, diğer taraftan yeniden üretimi yapabilmek amacıyla emek özel bir görev daha üstlenir. Pazara

yeni sürülecek kitle üretimi ürünleri tüketecek yeterli boş zamana ve gelire sahip olan kitleler yaratır. Bu aynı zamanda iş dışı yaşamın denetlenmesinin ve işe olan bağın sağlamlaştırmanın bir yöntemidir. Emek gücünün işsizlik ve iş arasında serbest dolaşımında kitlesel tüketimle yaygınlaşan yeni yaşam biçimleri, işçiyi işe bağımlı kılıyordu. Yaratılan tüketim arzusu, sömürüye ‘demokratikleşme’ görüntüsü kazandırır (Acar,1986:150-153). “Fordizm ile kitlesel üretim ve kitlesel tüketim arasındaki eklemlenme, artık değer üretimi, dolaşım, bölüşüm ve tüketim ilişkileri özgül biçimler alır” (Arın,1986:122).

Fordizm, Harvey’in de belirttiği gibi Taylorizm’den çok daha geniş bir vizyona sahiptir. Ford’u farklı kılan, “Kitle üretiminin kitle tüketimi, emek gücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve psikoloji, kısacası, rasyonelleştirilmiş, modernist, populist yeni tür bir demokratik toplum demek olduğunu açıkça görmesiydi” (Harvey,1999:148). Taylorist bilimsel üretimi, tüketim aşamasına da taşımıştır. İhtiyaçlar, yaşam tarzları ve beğeniler meta formu şeklinde geniş sınıf profilini temel alınarak yönetilmiştir.

Ücret bu ilişki çerçevesinde kritik bir konumdadır ve denetimim önemli aracıdır. Çünkü birikimin ve yeniden üretimin sürekliliği ve üretim - tüketim arasındaki denge için ücret istikrar sağlayan bir unsur olarak belirir. “Bir yandan

meta ilişkileri ile emek gücünün yeniden üretimi (ücret ilişkileri), diğer yandan da üretim ve dolaşım ilişkileri, yoğun birikim rejiminin kendini yeniden üretebilmesi için bütünleşmek zorundadır” (Arın,1986:125). Bölüşüm ilişkisi ile edinilen ücret ile karın ifadesi fiyat birbiriyle doğrusal ilişki içindedir. Verimlilik artışı ile artan fiyatlardan karların etkilenmesini engellemek amacıyla, ücretlerin artması ile paralel fiyatlar da artar. Ancak bu durum efektif talebi etkilediği için yeni bir ücret artışının ifadesidir.

Ücretlerin belirlenmesinde devlet önemli rol oynar. Ekonomik hayata dahil olan devlet, sosyal devlet yada refah devleti anlayışıyla bir takım dışsallıkları üzerine alır. Devletin iş yaşantısının ekonomik ve politik bedellerini taşıdığı yeni rolüne aşağıda ayrıntılarıyla değinilecektir.

4.2.1. Fordist Devlet

Klasik iktisatçıların Say Kanunu temelli, ‘piyasanın kendiliğinden denge sağlayabilecek içsel kuvvetleri olduğu’ görüşü I. Dünya savaşı ertesi dönemde, düşen üretime ve yoğunlaşan işsizliğe çözüm üretememiştir. Durgunluğun piyasanın kendi dinamikleri ile aşılmasını beklemek yerine ilk

olarak “Almanya, 1933 yılından itibaren işsizlikle mücadele için, devletin yatırımlar ve kredi alanlarına müdahalesini kabul etmiş; aynı yıl ABD’de iktidara gelen F. D. Roosevelt, kamu harcamalarını genişletmiş, ücretlerin yükseltilerek satın alma gücünün genişletilmesi için girişimcilere baskı yapmış; doları devalüe ederek ihracatı artırmaya çalışmıştı” (Kazgan,1997:204).

Devlet politikalarında başlayan bu uygulamaların kuramsal temeli 1936 yılında J. M. Keynes tarafından ‘Genel Teori’ başlığı altında yayınlanmıştır. Keynesyen iktisatta, üretim, bölüşüm, işsizlik konuları merkezi öneme sahiptir ve istikrarsızlığın olduğu durumlarda devletin piyasaya müdahalesi bir gereklilik olarak ortaya çıkar. Analiz çerçevesinde “tam istihdam sağlanması için efektif talebin kamu harcamaları yoluyla devamlı olarak yeterli genişlikte tutulması yetecektir. Gelir dağılımındaki çarpıklık ise vergiler kullanılarak bir ölçüde düzeltilebilir. Üstelik, bu yolla, düşük gelir gruplarının gelirlerinde sağlanacak yükselmeler, bu grupların yüksek tüketim eğilimleri sonucu toplam talebin de genişlemesine katkıda bulunacaktır” (Keynes’ten aktaran İşgüden,1985:69).

Keynesyen iktisat bunalımdan sonra, II. Dünya Savaşından sonraki dönemde de belirleyici olmuştur. Fordist sermaye birikimin etkin olduğu dönemde sermaye ve emek arasında kurulan ilişkide önemli bir diğer değişken ‘devlet’ tir.

“Örneğin, sermaye ve emek arasında emsalsiz bir sosyal anlaşma, anonim şirketler arasında karşılıklı faydaya dayalı koalisyonlar ve sosyal otoritenin en önemli merkezi olarak ulus devletin etkinliği görülebilir”(Lee,1997:74). Devlet üretim ve tüketim sürecini etkileyen pozitif dışsallık yaratan bir faktör ve sürecin parçası olarak vardır. Kamu yatırımları hem kitle üretimi hem de kitle tüketimini arttıracak belirleyici alanlara uygulanıyordu. Bir yandan ulaştırma, elektrik vb. donanımlara kamu harcamaları yapılırken diğer yandan sosyal sigortalar, konut yapımı, emeklilik hakları, sağlık, eğitim gibi toplumun refahını arttırıcı harcamalar yapılıyordu. Toplumsal ücreti destekleyici bu harcamalarla devlet, efektif talebi de etkiliyordu.

Özetle yoğun sermaye birikiminin belirleyici olduğu Fordist- Keynesyen dönemde devlet, “muazzam ölçüde toplumsallaşmış olan üretimin genel ve teknik önkoşullarını yaratmaya çalışarak bu maliyetleri vergiler aracılığıyla bütün topluma yayar; emek gücünün yeniden üretiminin maliyetlerini ‘refah ve güvenlik’ devleti uygulamaları ile toplumsallaştırır; üretim ile talebi dengelemeye çalışarak sermayenin gerçekleşmesini düzenler; para ve kredi sistemini düzenleyerek para sermayenin dağılımını etkiler; sınıflar arası ve sınıflar içi karmaşık ilişkileri düzenleyerek toplumsal mücadelenin sonuçlarını normalize etmeye çalışır. Bu rollerinden dolayı devlet toplumun üyelerinin hem maddi yaşamını, hem de topluma fonksiyonel uyumunu düzenler ve hem ‘gözetme’ hem

de ‘gözetleme’ anlamında bir ‘güvenlik devleti’ dir” (Arın,1986:130).

4.2.2. Fordizm ve Kitlesele Tüketim

Refah devleti uygulamalarının yaşam standardı üzerinde sağladığı pozitif dışsallıkla birlikte ücret artışlarıyla, diğer ifadeyle Ford’un ‘five dollar- eight hour day’⁴ sloganıyla, Fordist fabrikalarda çalışan işgücünün satın alma gücü önemli ölçüde artmıştır. Daha önceki dönemler mukayese edilirse tüketim yapan sınıf profili genişlemiş, “kitlesele tüketim” başlamıştır. Veblen’in tanımlaması ile ‘boş zaman sınıfı’nın, “hemen hemen hiç iş yapmak zorunda olmayan çalışmayan sınıfın tersine, ücretli çalışmak zorunda olan madencilerden daktiloculara kadar çeşitli emekçilerin oluşturduğu gruplar ‘tüketici’ olmuşlardır. Yani bu gruplara ait kişiler temel gereksinmelerini karşılayacak bir gelire sahiptiler ve satın alabilme güçleri olanlar, televizyon setleri ve otomobiller gibi yeni tüketim mallarıyla örneğin İspanya’da bir tatil gibi deneyimlere karşı duyarlı olmaya başlamışlardı” (Bocock,1997:30).

⁴ Günde 8 saatte- 5 dolar

Devlet politikalarının sosyal sigortayı, sağlığı eğitimi, konutu iyileştirmeye yönelik toplumsal creti destekler nitelikteki harcamaları, teknolojik gelişmelerle artan ve yenilenen ürünlere kitlelerin cevap vermesini kolaylaştırıyordu. İşçiler, birbirine benzer, standartlaştırılmış olan düzgün bir sıra ile inşa edilmiş işyerine bağlı tek tip konutlarda,- ki bu konutlarda montaj bandı mantığıyla işçilere yaptırılmıştır-banliyölerde yaşarlar. “İnsanlar başkalarının evlerine girip bir an için kendi evlerinde olmadıklarını anlayamayabilir. Daha pahalı sitelerde bazı farklılıklar olmasına karşın, banliyöde birçok kişi komşusununkiyle aynı evde otururdu” (Ritzer,1998,:51).

Bir kısmı iş yerine ait olan bu evler, iş dışı yaşamında denetlenmesini sağlar. Örneğin Ford şirketi bu amaçla, yüz kişilik sosyoloji bölümü oluşturmuştur. Bu blmdekiler “kendilerine verilen araba, sürücü ve tercümanla ev ev gezen bölüm elemanları, kimsenin fazla içmediğini, herkesin normal bir cinsel yaşamı olduğunu, boş zamanların yararlı bir biçimde geçirildiğini, şirketin evlerine pansiyoner alınmadığını ve evlerin temiz tutulduğunu, vb. denetlemeye girişti” (Acar,1986:150).

Yaşamın her anında Fordist montaj hattında egemen olan ve üretim mantığının belirleyicisi öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve denetim egemendi. Tüketici grup olarak belirlenen çalışanlar için benzer yaşamlar tasarlanmıştı. Evlerde birbirinin eşi olan siyah T model Ford otomobiller, çeşitli

elektronik aletler, yıkama makineleri, kurutucular ve dondurucular yerlerini almaya başlamıştı. Bocock tarafından çalışanların yaşam tarzı şöyle özetlenmektedir. “Daha ağır işlerde çalışan geleneksel tarzdaki işçilere göre, bu yeni tip işçiler daha evcimen, aileleri ile daha fazla zaman geçiren, evlerinin ufak tefek tamir işleriyle uğraşan türde insanlardı. Bu varlıklı işçiler iyi döşenmiş rahat evlerinde yaşıyor, önce siyah-beyazına, sonra renklisine sahip oldukları televizyonlarını daha çok seyrediyorlardı. Her evin en az bir otomobili vardı. Bu otomobil hafta sonları ve genel tatillerde iyi vakit geçirebilmek için yolculuklar yapmak, hafta içinde de tipik olarak evin erkeği tarafından işe gidip gelmek amacıyla kullanılıyordu. Eşlerin çoğunun çalışma günlerinde alışveriş yapmak için kullanabileceği bir otomobili yoktu” (Bocock,1997:34).

Kitleler üzerinde belli eşyaların, yeme-içme, giyim anlayışının, boş zaman etkinliklerinin yada bütünüyle yaşam tarzının belirlenmesi reklamlar sayesinde oluyordu. Artık birçok üretici firma reklamcılara muazzam büyüklükte paralar ödemeye başlamıştı. Taylorizmin tüketim üzerindeki etkisi görülmeye başlamıştı. Ürünlere olan bağımlılığın artmasıyla işe olan bağ da artıyordu. Her çalışan büyük borç altına girmeye, örneğin ev almaya özendiriliyordu. “Taylorizm şimdi gözlerini tüketime dikti. Nihai olarak istenen şey, ihtiyaç, arzu ve fantezinin Bilimsel Yönetimi ve bunların meta biçimi temelinde yeniden inşa edilmeleriydi” (Webster ve Robins’ten aktaran Kumar,1999:47). Üretim -tasarım ve reklam bu ilişkiyi

sağlıyordu. Yenilikler birbirini izliyor, kitlelere teknik açıdan gelişmiş ürünler tasarlanıyor ve sunuluyor, reklamda yaratılan ürünün onların yaşamı için vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğunu vurguluyor ve çeşitli tüketici grupları arasındaki imajları belirliyordu. Reklamın insanın ihtiyaçlarına ve mallara göre ayarlanmadığını endüstri sistemine göre ayarlandığını vurgulayan Galbraith, reklamın yeni yeni hayata egemen olmaya başladığı bu dönemi çok iyi değerlendirir. “Reklam, sadece sisteme önem vermek için ihtiyaçlara böylesine önem veriyormuş gibi görünür, ayrıca reklam toplumsal bakış açısından tekno- yapının önemini ve prestijini takviye eder. Reklam aracılığıyla toplumsal amaçları kendi yararına çeviren ve kendi amaçlarını toplumsal amaçlarmış gibi dayatan sistemdir” (Galbraith’dan aktaran Baudrillard, 1997:79).

Yoğun sermaye birikim tarzının devamı, kitlesel çapta yapılan yoğun üretimin sürekliliği için gerekli olan imajlar da reklamlar tarafından yaratıldı. Estetik ve kültürde de metalaşma yaşandı. Yaratılan marka imajlar, tabakalar arasında farklılığı da vurguluyordu. Tabakalar gelir düzeyi de belirleyici olmakla birlikte daha çok evin reisi olan erkeğin mesleği ile ilgili olarak oluşmaktaydı. “Bir mesleğin statüsü, bu meslekte çalışanlar otomobil fabrikalarında ya da kömür madenlerinde çalışanlara göre daha az para kazanıyor olsalar bile, meslekleri için gerekli eğitim kalitesine bağlı olarak daha yüksek olabiliyordu” (Bocock; 1997:31).

Ailelerin tüketim tercihlerini belirlerken statü kaygısıyla hareket etmeleri geleneksel iktisadın bireylerin birbirlerine etkide bulunmadığını, bağımsız davrandığını ve öznel kararlar verdiğini kabul eden fayda teorisine aykırı bir sonuçtu. W. M. Douglas ve B. Isherwood'un da ifade ettiğı gibi "1949'dan önce iktisatçılar hala, yalıtık bireye dayanan bir talep teorisini, tüketim kararlarını yalnızca fiyatların ve gelirin birer fonksiyonu olarak yeterli buluyorlardı" (Douglas, Isherwood, 1999:61). Oysa daha evvel Veblen'in ifade ettiğı gibi tüketim tercihlerinin simgesel niteliğı de vardır. 1949 yılında J. S. Duesenberry'nin geleneksel iktisadın iki varsayımını eleştirisi ile bu ortaya konulmuştur. "(1) her bireyin tüketim davranışı, öbürlerinininkinden bağımsızdır, ve (2) tüketim kararları zamanla tersine çevrilebilir" (Douglas, Isherwood, 1999:61).

Toplumsal bir varlık olan insan kararlarını verirken aidiyet duygusu ile hareket eder. İnsanların temel ihtiyaçları yanında sosyal olarak kabul edilmeleri de önemlidir ve kitleler harcama da yaparken bu durumu da göz önünde bulundurarak hareket ederler. Bu anlamda tüketim kararları diğerlerinin kararlarından bağımsız değildir. "Dusenberry için tercihlerin karşılıklı bağımlı olması ampirik bir olgudur. Ailelerin tüketim harcamalarının, mutlak aile geliri düzeyine değil, farklı gelir gruplarının oluşturduğu toplumsal hiyerarşide ailenin kendini içinde bulduğu gelir grubuna bağılı olduğunu gösterir. Tüketim harcamasıyla gövrelı gelir arasındaki bu ilişki, insanların toplumdaki konumlarının gereklerine göre harcama da

bulunduklarını ifade etmektedir” (Buğra,2000:40). Bu nedenle yoğun üretimin talep cephesini oluşturan tüketiciler, mevcut statülerini koruma ve referans olarak belirledikleri daha yüksek yaşam standardına ulaşmak için daha fazla harcama yapma yönünde baskı duyarlar. Teknolojinin her geçen gün yenilenmesi ile birlikte yaratılan ve piyasaya sunulan ürünler için de talep oluşturlar. Çünkü bu ürünler, kullanım değerinin yanında simgesel bir değere de sahiptirler.

4.2.3. Fordizmin Krizi

Fordizm, sermaye birikim aşamalarında yeni bir dönemi açmıştı. Ancak kendi içsel dinamiklerinin ve istikrar koşullarının çökmesi ile üretkenlik hızı azaldı ve kar oranlarının düşmesi sonucu krize girdi. Aşağıda yoğun birikimin kriz yaratan koşulları temel başlıklarla analiz edilecektir.

Fordist sistemin daha evvel, sermaye-emek-devlet arasında üç dinamiğin ilişkisi çerçevesinde işlediğini belirtmiştik. Bu dinamiklerden herhangi birisinde oluşacak aksama da sisteme dair problemler yaşatacaktır.

Fordist üretim sistemi, refah devleti anlayışı ile sosyal güvenlik kurumlarının gelişmesi, asgari ücret uygulamaları gibi emeğin tüketimini etkileyecek bir takım devlet harcamalarıyla devamlı üretimi teşvik edebiliyordu. Ancak sürekli tüketimin teşvik edildiği, bu anlamda tüketici kredileri gibi araçların kullanıldığı genişlemeci politika, ulusal ve uluslararası düzeyde ortaya çıkan gelişmeler sonucu sekteye uğradı. II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden yapılanan Avrupa ve Japonya ekonomilerinin kendi ürettikleri ürünler için pazar arayışları ABD'nin hegemonyasını etkilemişti. Özellikle özel sektörün ülke içindeki talebin sınırlarını aşmak için açıldığı yabancı pazarların daralmasına üretkenliğin ve karlılığın gerilemesine neden oldu.

Kâr oranlarındaki düşmeye karşılık devletin Keynesgil genişlemeci politikaların uygulamasıyla talebi canlı tutma kaygısı ve bu amaçla ücret artışlarını devam ettirmesi aşırı birikimden kaynaklanan enflasyonu hızlandırdı. Çünkü makineleşme ve sabit sermaye yatırımları yetersiz artık değer üretmeye sebep olmuştu. Uluslararası arenada OPEC'in petrol fiyatlarını yükseltme kararı ve 1973 Arap- İsrail savaşı dolayısıyla Arapların Batı'ya petrol ambargosu uygulama kararı enerji yoğun üretimin maliyetlerini arttırdı. "Devletin ve sermayedarların artan maliyetleri fiyatlara bindirmesi ile beraber satın alma gücündeki artışlar da durdu, hatta gerilemeye başladı" (Arın,1986: 132). Tüketim ekonominin işleyişi için merkezi bir rol üstleniyordu. Talebin artışı ücret artışı demekti. Karları sabit tutmak için fiyatlara yansıtılan

cret artışları yeni bir ücret artışıyla kendini sürekli tekrar ediyordu. zm olarak görülen sendikal güce karşı tepki ve etkinliğini azaltma bu sefer yetersiz tüketim ve aşırı üretim krizlerini beraberinde getirdi.

Diğer taraftan emek cephesi de başka bir krizin içindeydi. Fordizm teknolojik yenilikler sonucu makineleşmeye dayalı bir üretim sistemiydi. İşçi bu basit tekrar eden işlerde makinenin parçası gibi hareket ediyordu. "Ayrıntılı işbölümünün dayandığı, işçi tarafından yapılan işin çok basit tekrarlara indirilmesiyle hız ve verimlilik artışı sağlamak ve işçinin üretim sürecindeki kontrolünü azaltmak için niteliksizleşmesini de beraberinde getirmişti" (Yentürk,1993:46). Sonuç olarak Taylorist bilimsel yönetim tarzında, işçiler uzun saatler boyunca tekdüze bir şekilde sürekli çalıştırılmış, geleneksel zanaat becerilerini kullanamamış ve emek gücünün ikiye bölünmesi ile tasarım, planlama aşamalarının tamamen dışında bırakılmıştır.

Bu durum, Marx'ın analizindeki emek ürününün işçinin kendi üzerinde egemenlik kurması ile yaşanan yabancılaşmaya emeğin üretim sürecinin tamamına hakimiyetini kaybetmesi ile yaşanan yabancılaşma da eklenmesine sebep olmuştur. En doğru izahıyla yabancılaşma olayının ikinci görünümü: "Emeğin alışma sürecinde üretim edimiyle ilişkisi. Bu ilişki işçinin, kendine ait olmayan dışlaşmış bir etkinlik olarak kendi etkinliğiyle ilişkisidir; acı çekme olarak etkinlik, zayıflık olarak güçlülük, kısırlık olarak verimlilik, işçinin kendi fiziksel ve

manevi enerjisi, kişisel hayatı ya da etkinlik dışındaki hayatıdır-kendine karşı dönmüş, kendisine ait ya da bağımlı olmayan bir etkinlik. Daha önce şey'in yabancılaşmasını görmüştük, buradaysa kendine yabancılaşmayı görüyoruz." (Marx,2000: 79)

Fordizmin ilk dönemlerinde üretim tarzının bu niteliği sonucu yaşanan mutsuzluk, daha önce çok dar bir kesim tarafından kullanılan tüketim mallarına ulaşmış olmanın karşılığında kabullenilmiştir. Ancak sonraki süreçte, çalışma yoğunluğunun artışı, yapısal işsizlik işçinin emek sürecinden ve karar alma sürecinden koparılması uygun ücret politikasıyla telafi edilmek istense de öncelikle sanayileşmiş ülkelerde grevler ve yoğun olarak işten ayrılmalar engellenememiştir.

Fordimin talep yönündeki değişimde krizin bir başka unsurudur. Fordist üretim sistemi refah devleti anlayışıyla desteklenmiş, üretilen, tektip, ucuz standart malları tercih eden talep yapısına dayanıyordu. Bu durumun temelinde yatan D. Harvey'in ifadesi ile Fordizmin "katılığı" idi. Fordizm "kitle üretimi sistemlerine yapılan uzun vadeli ve geniş ölçekli sabit sermaye yatırımlarının tasarımıda esnekliği büyük ölçüde engelleyen ve değişmez tüketici piyasalarında istikrarlı büyüme varsayımına dayanan katılığından kaynaklanan sorunlar vardı" (Harvey,1999:165). Değişen koşullarla birlikte katılığından kaynaklanan sorunlar gün yüzüne çıktı. Fordizmin geniş tabanlı talep yapısı artık standart malları talep etmiyordu. 1950'lilerden sonra 1970'li ve 1980'li yıllarda ortaya çıkan

tüketimin yaşamlarında önemli rol oynadığı yeni gruplar üretimde mal çeşitliliğini tercih ediyordu. Her tüketici grubunun kendi sosyo- ekonomik durumuna, yaşına, cinsiyetine, işkoluna, vb. göre tercihte bulunması sonuç olarak geniş kitlelere cevap veren büyük pazarlardan küçük ve değişken bir talep yapısına sahip yeni pazarlara geçiş demektir.

Sonuç olarak değişen tüketici tercihleri, küçük değişken pazar arayışları, makine yoğun üretimin getirdiği verimsizlik artışı sonucu karlılık arttırmaya yönelik çabalar, montaj hattında beklemler, depolama ve hızla değişen talebe cevap verememe ve kalite yetersizliği gibi sisteme içkin sorunlar karşısında Fordist yoğun sermaye birikiminden yeni bir birikim tarzına doğru arayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunlar karşısında yeniden üretimin gerçekleşmesi için çözüm esnek sermaye birikim tarzı, 'yalın üretim' olacaktır.

4.3. Esnek Sermaye Birikim Tarzı ve Yalın Üretim “Post- Fordizm”

Fordizmin, yaşanan krizle birlikte sistemin ihtiyaçlarına cevap verememesi, sosyo- ekonomik yapıda meydana gelen değişimler ve sisteme içkin sorunların varlığıyla birlikte, piyasanın aktörlerinin birbiriyle, sermayenin sermaye; sermayenin emekle, kurduğu ilişkinin dönüşmesine sebep olur. Özellikle makro ölçekte geline nokta, küreselleşme, uluslararasılaşma ve rekabet mikro ölçekte değişimi beraberinde getirir. Üretim sürecinde iyileştirme, teknolojik gelişme, kalite, takım çalışması, yalın üretim farklı bir yapılanmayı oluşturan unsurlardır.

Özellikle talep piyasasındaki değişkenlik, tüketicinin insan hayatında oynadığı merkezi rolle birlikte, teknolojik gelişmeler sonucu üretim sürecinde geçen zamanın azalması ve üretim sürecine yatırılan sermayenin geri dönüş hızının artması, hızın ve yoğunluğun belirleyici olduğu bir birikim tarzı yaratır.

Çalışma saatlerinin uzatılmasına dayanan manüfaktür üretimin yapıldığı mutlak artı değer elde edilen yaygın sermaye birikim koşullarından, teknolojik gelişmeler ve makineleşmenin gelişmesi sayesinde canlı emeğin yerine ölü emeğin konulmasıyla iş yoğunluğunun arttırıldığı ve görece artı-değerin

kazanıldığı yoğun sermaye birikim koşullarına geçilmiştir. (Ercan,1995) “Makineleşme kapitalizmin tarihinde üretim süreci içinde varolan katılıkların aşılmasını kolaylaştıran tarihsel bir değişim, esneklik anlamında üretim sürecinde emek kullanım biçim/miktar ve hızını belirlemiştir”(Ercan,1995: 670). Esneklik burada iş süreçlerinde yaratılan artı- değer in önündeki engelleri kaldırmayı ifade edilir.

Ancak yaşanan krize karşı sermayenin yeniden yapılandığı ve rekabetin çok belirleyici olduğu koşullarda ‘esneklik’, Fordizmin katılığına karşı yeni bir slogan olarak yaratılır. Ulaşım ve haberleşme alanlarındaki gelişmeler sonucu üretim organizasyonunun parçalanarak farklı mekanlarda yapılabilir hale gelmiştir. Bu durumda aynı atölye içerisinde uygulanan yöntemle ilişkili olarak ya mutlak ya da nispi artı- değer elde etme zorunluluğunu ortadan kaldırır. Mekansal sınırların kaldırılması avantajı kullanılarak üretim organizasyonunun bir kısmı çalışma saatlerinin uzatılabildiği ve yoğunluğun arttırılabildiği ülkelere kaydırılırken bir kısmı da teknoloji yoğun olarak gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilir. Bu sayede hem mutlak hem de nispi artı-değer yaratma koşulları eş zamanlı elde edilerek esnek sermaye birikim sürecinde verimlilik artışı sağlanır.

Esneklik sadece artı- değer elde etme koşullarında yaşanmaz, “Emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları bakımından esnekliğe yaslanır. Temel

özelliklerinden biri, yepyeni üretim sektörlerinin, finans hizmetlerinde yepyeni yöntemlerin, yeni piyasaların ortaya çıkması ve hepsinden önemli ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklerin temposunun büyük ölçüde hızlanmış olmasıdır”(Harvey,1999;170). Esneklik varlığı ile birlikte yeniliği de getirdiğine göre sermayenin sermaye ve emek ile kurduğu yeniden üretim ilişkisinde ne tür değişiklikler yaşatmıştır? sorusu cevaplanmalıdır. Ancak esneklik kavramı değerlendirilirken tek başına değil her zaman teknolojik yenilikler, ulaşım ve bilişim sektöründeki keşifler ve yaşanan ‘zaman ve mekan sıkışması’ da düşünülerek değerlendirilmelidir.

Zaman sıkışması bilginin kısa sürede dağıtımını sağlama anlamında kritik bir öneme sahipken mekan sıkışması mekansal esnekliği ifade eder. “Üretken sermayenin uluslararasılaşması olarak ele alınan bu olguyu artı-değer üretme koşullarının mekansal esneklik dolayımında maksimum noktaya çıkarılması anlamına gelmekte...Özellikle belirli büyüklükteki üretken sermaye açısından üretim sürecini rasyonelleştirmede belirleyici olan değişim, üretimi Fordist ücret ve tüketim standartlarının geçerli olmadığı ve sendikal örgütlenmenin henüz gerçekleşmediği bu tür örgütlenmelere karşı devletin hukuksal ve polisiye tedbirler aldığı mekanlara kaydırmakta” (Ercan,1995:681). Üretimin denetimi, tasarım ve teknolojinin etkin kullanıldığı süreçleri de merkez ülke de bırakılmaktadır.

Esnek sermaye birikim tarzının üretim ilişkileri makro ölçekte değerlendirildiğinde üretim tarzındaki eklemlenmenin, istikrarsız- değişken talep yapısına, kitlesel olarak üretilmiş türdeş mallara göre değil, farklılığı ortaya koyan 'biricik' malların üretimine göre gerçekleştiği görülmektedir. Çeşitli ürün türlerinin küçük oranlarda deste üretimi, sermayenin devir hızının yoğun olduğu ve sürekli geri beslendiği organizasyon yapısını gerekli kılar. Bu da işin parça parça dağıtıldığı alt sözleşme ilişkilerine dayalı taşeronlaşma, parça başı çalışma, eve iş alma şeklinde gerçekleşen üretim ile gerçekleşir. "Örneğin R.A. Palat'ın çalışmasında gösterdiği gibi tipik bir Japon otomobil üreticisi 170 birincil alt-sözleşme ilişkisine girerken, birincil alt-sözleşmeye dayalı üretim yapan firmalar ise 4700 firma ile alt-sözleşme ilişkisini yürütmekte, ikinci alt- sözleşme ilişkisine bağlı diğer alt- sözleşme yapan firmaların sayısının ise 31.600 olduğu belirtilmekte. Son alt sözleşme ilişkisine giren küçük ölçekli firmaların altında ise geniş sayılara varan eve iş alan kadınlar yer almaktadır"(Palat'tan aktaran Ercan,1995:682).

Haberleşme teknolojisinin gelişmesi -örneğin uydu ile iletişim kurulması- ve taşımacılığın maliyetlerinin azalması -örneğin hava yolu, deniz yolu ve kara yolunda büyük miktarlarda taşımacılığın maliyetlerinin düşmesi ve teknik-gelişmeler, birbirinden uzak hatta farklı ülkelerde olan küçük ölçekli firmaları örümcek ağı şeklinde örgütlenmeyle

birleştirmiştir. Bu ağın merkezinde yer alan ana firmaya bütün diğer girdi üreten firmalar bağlı olarak işler. Yukarıda rneği verilen özellikle talep olan maldan gereken miktar kadar üretmeyi sağlayan özellikle stoklama maliyetlerini azaltan tam zamanında –Just in Time- retim organizasyon yapısına sahip Japon firmalarının yanında bu tarz üretime verilebilecek diğer en iyi rnek, İtalyan giysi reticisi Benetton’dur.

“Benetton’un giysileri Kuzey İtalya’da 11,500 işçi tarafından üretilir. Bunlardan sadece 1500’ direk Benetton için çalışır. Geri kalan herbiri 30-50 çalışandan oluşan atölyelerde taşeronlar tarafından çalıştırılır. Giysiler, herbiri imtiyaz hakkı olan 2000 perakende satış ağı boyunca satılır. Benetton, dizaynları, stok kontrolünü ve Avrupa’nın her tarafından İtalyan merkez ofislerine akan bilgisayara geçirilmiş günlük satış bilgilerinin düzenlemesini sağlar” (Murray’dan aktaran Lee,1993: 113).

Sanayi rgtlenmesinde ana firmanın yanında alt sözleşme ilişkilerine dayalı firmaların gelişimi, emek piyasasının esnekliğiyle ilgili birçok avantajı, emeğin kendi gelişimiyle ilgili birçok dezavantajı beraberinde getirir. Gelişmiş ülkelerde terleme atölyeleri adını alan ve özellikle göçmen yerleşimlerinde varolan ya da üçüncü dünya ülkelerine bulunan merkeze bağlı “küçük işletmelerin kurulması için fırsatlar yaratırken, bazı durumlarda fason, zanaatkarlık, aileye dayalı (patriyarkal), paternalist (“himayeci”, “baba”, mafya türü) eski çalışma

sistemlerini, üretim sisteminin eklentileri değil ana direkleri niteliğiyle canlandırır ve yaşatır” (Harvey,1999:176). Bu tip üretim yaygınlaşması üretim sürecinde uygulanan birincil ilişkiye dayanan denetim nedeniyle sınıf bilincinin gelişmesine ve işgücünün bir birlik oluşturmaya da engel olur. “Sonuç olarak alt- sözleşme ilişkileri dolayımında üretim yapan birimlerde büyük ölçüde ilkel birikim dönemine ait çalışma koşulları uygulanmakta. Bu aşamada emeğin uzun sürelerle varan, ağır çalışma temposu mutlak artı-değer için belirleyici olmakta.” (Ercan,1995: 683) Bu anlamda sermayenin emekle kurduğu bu tarz ilişki sayesinde emeğin sömürülmesini kolaylaşmaktadır.

4.3.1. Yalın Üretim

Yoğunlaşan rekabete alternatif olarak ortaya çıkan fason üretim ve taşeronlaşmanın yanı sıra ana firmanın emek yönetim biçimleri değişime uğramıştır. Firmaların geleceği için önemli olan her an yeni buluşlar yapılması, ileri teknoloji sistemlerinin kullanılması sonucu işin yoğunlaşmasıyla ve emek üretkenliği arttırılarak nisbi artı-değer yaratma koşulları hazırlanmıştır. Ancak yalın üretim koşullarında Taylorist bilimsel iş örgütlenmesinden farklı bir yapıda iş organizasyonuna

gidilmiştir. Bu uygulamanın işletme ve işçilerin yönetimi açısından etkileri farklı olmuştur.

Esnek sermaye birikim tarzının belirleyici unsuru olan yalın üretim de emek gücü Fordizmin montaj hattının parçası olarak sürekli aynı işi yapmak yerine bütün çalışma sahasında yer alabilir yada zanaat becerilerini kullanabilecek şekilde (multiskilled) çalıştırılır. Yalın üretimin ifade ettiği de budur. Üretim sürecinde departmanlara olan ihtiyacı ortadan kaldırır ve çalışanlar üretim hattında her işi yapabilirler (Smith,1994). Karmaşık teknoloji kullanan işletmeler için, tüm akışın sorunsuz olması için mühendisler ve teknik personel dışında işçilerinde faal olması gereklidir. “Kalite kontrol çemberleri yoluyla yaratılan, üretim sürecinde aksaklıkların giderilmesi, sürekli gelişim ve toplam kalite yaklaşımı, kafa ve kol emeği ayrımının ortadan kalktığı, ücretli emeği zihinsel potansiyelinin, aklının/zekasının harekete geçirildiği, işçilerin sürekli olarak yaratıcılığını zorlayıcı bir emek sürecine yol açar” (Ansal,1995:721).İşçinin kendi çalışma alanı içerisindeki tüm işleri yüklenmesi farklı bölümlere olan ihtiyacı ortadan kaldırır. Üretim sistemini yalınlaştıran bu sistemde, “Belirli bir dizi iş yapmakla yükümlü bireyler yerine bir dizi işi örgütleyen/organize eden ve bu anlamda da birden çok fonksiyon yüklenen yeni iş anlayışı gündeme getirilmiştir” (Ercan,1995:684).

Zihinsel gücün aktif olarak kullanıldığı bu iş anlayışı çerçevesinde her birey takımın parçasıdır. Bireyin ilgisi ve verimi yüksek derecede tutulabilmesi için takım içerisinde farklı görevlere rotasyon yapılır. Takım çalışmasına dayalı üretim işin yoğunluğunu, kalitesini arttırır ve denetleme mekanizmasındaki organizasyon bozukluğundan kaynaklanan çalışma günü boş zamanını azaltır. Rotasyon sayesinde tekrara dayalı hareketlerden kaynaklanan iş kazaları önlenir. Bununla birlikte emek gücü performansı artışı sağlanarak, rekabetin egemen olduğu yapıda değişken talebe cevap verebilmek için iş akışında geçen sürenin en aza indirilir ve nispi artı- değer üretimi gerçekleştirilir

Takım çalışmasına dayalı üretim mantığı, iş hiyerarşisini de değişim yaratır. İşletmeye dair her çeşit bilgi herkes için ulaşılabilir. “Yönetimin geleneksel olarak gücü ve statüsü bilgiye sahip olma imtiyazına dayandığından, yalın üretimde bu ortadan kalktığında eski, yukarıdan aşağıya otorite kullanımına dayanan işyeri yapılanması, yerini diyaloga göre organize olmuş işyerlerine bırakmaktadır” (Kenney ve Florida’dan aktaran, Ansal:723).

İşletmeci yaklaşımlarına göre, yalın üretimde işveren ve işgücü arasında uyum vurgulanır. Ancak yalın üretime başka bir bakışla, emek açısından bakıldığında artı-değeri maksimize etmeye yönelik, emek ve sermaye arasındaki çelişkinin öne çıktığı görülür.

Yukarıda belirtilen üretim sürecindeki tüm ögelerin uyum içinde çalışma ve iş güvencesi ve işe bağlılık, ömür boyu istihdam kendisini bir zorunluluk olarak sunar. Japonya’da merkez firmalarda “çekirdek” işçiler için geçerli ücret sistemi hem kıdem esasına, hem de işçi değerlendirme sistemine dayanmaktadır. Bu işçiler çalıştıkları firmanın adamı sayıldıklarından, işyerlerini terk eden işçiye hain gözüyle bakılmakta ve başka bir merkez firmada iş bulamamaktadır. Ayrıca, yeni bir iş bulsa dahi yeni işinde otomotikman ücret skalasının en altından başlayacağından, ücreti eski işinde aldığı ücretin çok altında olmaktadır” (Ansal, 1995:724). Ya da hiçbir sosyal hakkın olmadığı enformel sektöre kaymaktadır.

Yüksek teknolojinin kullanıldığı, sürekli ilerlemenin hedeflendiği ve emek gücünün çoklu yetenek ile –multiskilled- çalıştırıldığı ve takım çalışmasıyla tekrar eden işlerin risklerinden ve sıkıntısından arındırıldığı belirtilen yalın üretim organizasyonunun T. Smith başka bir yönünü bize gösterir. Kapitalist üretimin doğası gereği artı-değer kazanımına dayanır. Sendikal mücadele sonucu çalışma saatlerine müdahale edilemediğinden ya çalışma süresinin yoğunluğu arttırılmış ya da ‘esnek çalışma’ saatleri adı altına süreyi uzatma ve belirsizleştirme yöntemi geliştirilmiştir. Mesai, üretim kotalarını doldurmaya göre belirlenir gerekirse fazla mesai de yapılabilir. Gönüllü toplantılar adı altında uygulanan, mesai sonrası kalite

geliştirme toplantıları, seminerler, şirket toplantıları işle ilgili bağlantının kesilmesine engel olur.

Artan iş yoğunluğu yeni üretim mantığının bir başka unsurudur. Taylorist üretim organizasyonunun uygulandığı geleneksel Fordist otomobil fabrikalarında işçiler her dakikanın 45 saniyesinde aktifken, tipik bir yalın üretim organizasyonunda dakika da 57 saniye üretim aktivitesiyle meşguldür. Aradaki farkı bir dakika da 10 saniye alırsak 2000 işçi için bu hız, 8 saatlik bir vardiyeye 2667 ekstra çalışma saati eklenir. 3335 ekstra saat haftada beş güne eklenir. Bu haftada 40 saatlik bir çalışmayla gizlenmiş 333 işçiye eşittir. Tam zamanında üretimin gerçekleştiği Toyota'da ise yöneticiler çalışanların günde her 18 dakikada 20 hareket yapmaları istenmektedir. Yoğun çalışma sayesinde emek sürecinin genişlemesi işçiler üzerinde kronik yorgunluk yaratmıştır (Smith, 1994:19-23).

Yalın üretimde için rotasyonla yapılmasını sağlayan takım çalışmasının da işçi üzerinde baskıcı etkileri vardır. Ücretlendirme sistemi performansa dayandığından, ekip içinde işçilerin kendilerini öne çıkarma çabası, ekip içinde ya da ekipler arası çatışmalara neden olur. İşçiler arasında dayanışmayı ortadan kaldırır. “Diğer yandan, yalın üretimdeki ekip çalışması ve rotasyon işçiden beklenen işlerin tanımlarını ve iş sınıflandırmasını tamamen önemsizleştirmekte, bu da yönetimi işçilere iş vermekte ya da görevlendirmede özgür

kılmaktadır. Bu yolla, davranışları beğenilmeyen, yeterince özverili çalıştığına inanılmayan işçiler en berbat işlerle görevlendirilmekte ve istifaya zorlanabilmektedir”(Ansal, 1995:727).

Fordist üretim sisteminde sermaye teknolojik kaynakları kullanarak emeğe bağlılığı en aza indirmeye çalışmıştır. Yapılan işi basitleştirmesi sonucu, her işgücünün yerine bir başkasını geçirilebilir. Esnek üretimde ise her ne kadar bir motivasyon aracı olarak kullanılsa da fabrika herkesin ailesi gibi değerlendirilir. Kalite ve müşterinin tercih hakkı öncelikli tutularak işgücünün verimlilik artışı konusundaki fikirleriyle katkı sağlar. “İşçi, ortak bir şirket kültürü, şirket marşı ve şirket bayrağı gibi çeşitli ideolojik unsurlar ya da yöntemlerle motive edilip, böylece iteatkâr, fedakar, çalışkan ve şirketine bağlı işçiler haline getirilmektedir. Şirketle özdeşleşme sonucu, işçiler ürettikleri ürünün kalitesinden ve şirketin başarısından gurur duymaktadır. Tek başına bu bile işçiler için memnuniyet kaynağı olabilmektedir.” (Berggren’den aktaran Ansal, 1995:730). Bu misyonu taşıyacak işgücü de ancak sınavlar, psikolojik testler, davranış testleri sonucu belirlenir. Bu anlamda ideolojik propagandayla şirketle özdeş bir işgücü yaratılarak işgücünün sendikal anlamda birliği engellenir.

Sonuç olarak esnek sermaye birikim tarzının üretim organizasyonu, “üretim aşamalarını parçalara ayırarak her birinde farklı emek yönetim biçimi uygularken, bu uygulamalar

sonucunda mutlak ve görece artı-değeri maksimuma yükseltme amaçlanmakta; diğer yandan üretim sürecine yatırılan sermayenin geri dönüş hızını artırmak için insan ve metaların zaman açısından etkin kullanımı gündeme getirilerek sermayenin toplam döngü zamanı azaltılarak belirli bir zaman diliminde daha fazla sermaye döngüsü sağlayarak artı- değer miktarı artırılmakta” dır (Ercan,1995:685).

4.3.2. Esneklik ve Devlet

Sermaye ile emek arasında kurulan ilişki, yalın üretime dayalı organizasyon içinde şekillenirken, artı-değerin yaratılmasına, emeğin daha verimli çalışmasını sağlamaya yönelik mikro denetim de bunun bir parçası olarak belirlenir. Makro düzeyde sermaye birikim koşullarının sağlanmasını ve yeniden üretim ilişkilerini düzenleyen denetim, devlet tarafından esnek sermaye birikimin mantığına uygun neo-klasik devlet anlayışıyla gerçekleştirilir.

Fordist sermaye birikimin devamlılığını sağlayan müdahaleci devlet modeli, esnek sermaye birikim sisteminin ihtiyaçlarına cevap vermez. 1970’li yıllarda yaşanan krizle birlikte, devletin ekonomiye müdahale kapasitesi ile birlikte bu

müdahalenin biçimi ve amacı da değişmiştir. Keynesçi politikaların enflasyonist etki yaratmasıyla, çözüm sosyal adalete dayalı programlarda değil büyüme hedefli program üreten neo-liberal ekonomi politikalarında bulunmuştur. “Neo-liberallere göre ekonomi ancak kendi içsel dinamikleri ile yani dışsal bir müdahale olmadan daha etkin ve daha rasyonel sonuçlar üretir”(Ercan,1995:678). Ancak yine de makro denetimin bir türü olarak yeniden üretimi sürdürmek için gerçek ücretler ve sendikal mücadelelere devlet tarafından müdahale edilmelidir. “Durağan büyüme koşulları altında yoğunlaşan uluslararası rekabet bütün devletleri daha “girişimci” olmaya ve iş hayatı için çekici bir ortam sağlamaya ittiği ölçüde, örgütlü işçi hareketinin ve başka toplumsal hareketlerin gücü zayıflatılmak zorundaydı (Harvey,1999:192).

Uluslararası rekabet, devletlere iş hayatının gelişmesi için uygun ortam hazırlama sorumluluğu yüklemiştir. Bu hedefle, sermayenin önündeki sınırları kaldırır, yabancı yatırımcılar için çekici bir pazar oluşturur ve muhafazakar bir maliye politikası uygular. “A.B.D.’de Reagon hükümeti, devletçi ekonominin yönlendirdiği etkinlikleri azaltmayı, refaha yönelik politikaları kısıtlamayı amaçlıyordu, İngiltere’de ise Thatcherizm uygulaması ise özelleştirmeye yüksek düzeyde prim vermiş, daha esnek emek pazarı yaratmaya önem vermiştir” (Ercan,1995:679).

4.3.3. Esneklik ve Değişen Tüketim

Post Fordist model yada esnek sermaye birikimi aynı zamanda ekonominin talep cephesinde bir çok önemli değişimlerin olmasıyla da belirlenir. Fordist üretim döneminin Keynesyen politikalarla desteklenmiş ve muazzam büyüklükte homojen mallara yönelmiş talep yapısı yerini, kalite arayışında olan ve reklamcılık sektörünün gelişimiyle de ilişkisel olarak tercihini hem farklılığını hem de aidiyetini belirleyen mallara yöneltmiş bir talep yapısına bırakır.

Tercihlerde yaşanan bu dönüşüm etkileşimsiz olarak gerçekleşmemiştir. Üretim cephesinde gerçekleşen ve yukarıda ayrıntılarıyla bahsedilen stokların azaltılması, küçük miktarlar halinde ve yoğun teknoloji kullanılarak yapılan üretimin karlılığın belirleyici unsuru olan sermayenin devir hızını arttırması da önemlidir. Ancak üretim sürecinde gerçekleşen hız ve yoğunluk artışı tüketim ile desteklenmediği sürece karşılıksız kalır. Bu yüzden tüketim tercihlerindeki çeşitlilik ve düzensizlik hem üretim tarafından belirlenen, edilgen hem de üretimi devamlı geri besleyen rolü nedeniyle etken yapıdadır. Harvey'in belirttiği gibi, "esnek birikim, tüketim cephesinde, çabucak değişen modaya çok daha büyük bir dikkat ve ihtiyaç uyarma yolunda her türlü göz boyamanın seferber edilmesi ve bunun

gerekli kıldığı kültürel dönüşüm ile ele ele geçmiştir" (Harvey,1999:180).

Tüketici tercihlerinde geniş çeşitliliğin oluşmasında nüfus, sosyo-ekonomik yapıdaki değişimler ve üretim organizasyonundaki değişim eş zamanlı olarak etkilidir. Gelir, meslek, sınıf pozisyonu, yaşama alanı, vb. gibi. Bu gruba eklenecek diğer tüketici tercihlerinin belirleyici değişkenleri, yaşam tarzı, davranışsal yönlenmedir. Diğer taraftan 1980'lerle birlikte nesnelerin üretiminde Fordizmin istikrarlı, fonksiyonel estetiği yerine ürünlerde yaratılan gösteriyi ve modayı öncelikli tutan estetik ve dizayn çeşitliliği talepte farklılığın belirleyen bir diğer etkidir. Bu farklılık bireylerin kendilerini tanımlamalarında sembolik olarak anlam kazanmış ve kimliği belirleyen bir araç haline gelmiştir.

Esnek üretim tarzıyla metalar, piyasa araştırmaları sonucu üretilirken, simgesel değerlerini de toplumun belirleyiciliğinde kazanırlar. "Tam da bu nokta da 'simge üretim süreci' aynı zamanda farklılıkların metalaştırılması anlamında önem kazanmıştır" (Ercan,1995:686). Kimliği belirleyen de tüketilen nesnelerden kazanılan bu farklılıklardır. "Kimlik duygusunun oluşumu, belirli giyim eşyaları ve ayakkabılar gibi tüketim mallarının kullanımı, belirli müzik gruplarının, şarkıcıların veya futbol takımlarının taraftarlığını da içerecek şekilde, müzik veya spor etkinliklerine katılım yoluyla elde edilebilecek bir süreç olarak algılanabilir. Bu tür tüketim

kalıpları, kimin grup üyesi olup kimin olmadığını tanımlayabilecek temel unsurlar olarak kullanılabilirler” (Bocock,1997:37).

Bocock’tan yaptığımız alıntıdan hareketle tüketim, farklılığı belirlemekle birlikte grup aidiyetini de vurgular. Ancak post-modern yada post Fordist toplumun ayırıcı niteliği olarak grup kavramı feodal toplum gibi kalıtsal öğelerle kazanılan aristokrasiye benzer bir ayrışma değildir. Ya da modern toplumun üretici rollerini öncelikli tutularak yapılmış başka tür grup ayrımı da değildir. Modern toplum yapısında, “çalışma, kişinin toplumsal statüsünü ve öz saygısını belirleyen ana faktördü: Miras yoluyla ya da kazanarak elde ettiği servet sayesinde kendi kendine yeterek özgür bir hayat geçirenler hariç, “Sen kimsin?” sorusu çalışan işyeri ve bu işyerindeki sıfat gösterilerek cevaplandırılıyordu. Sınıflandırmaya ve kümelenlendirmeye olan düşkünlüğü ve becerikliliğiyle bilinç bir toplum için, işin türü, tüm diğer yaşamsal kriterlerden önce gelen belirleyici ve esas sınıflandırmaydı” (Bauman,1999:30). Üretim toplumu niteliği öncelikli olan Fordist dönemden bireylerin tüketici rolünün öncelikli olduğu Post- Fordist döneme geçildiğinde “Sen kimsin?” sorusunun cevabı da değişir. Tüketim yapabilme yeteneklerine göre ayrışan bu toplumda cevap, kullanılan eşyalarda yada beden üzerinde taşınan markalarda gizlidir. Örneğin Lewis, DKNY, Lacoste, gibi. Markalar birleştirme-ayrım yapma, kopyalama-farklı olma kutuplarının, farklı yada ait olmanın aracıdır.

Taşınan bu markaların sembolik değeri, onların modaya uygunluğuyla da ilişkilidir. Markalar üretimin bir aşaması olarak dizaynlarıyla modayı belirlerken, kendilri de moda ya da demode olabilirler. Örneğin Lewis 501'in 80'li yılların modası olması gibi. "Modaya uymak, hem toplumsal kimliğinizi onaylayan, bütünü'nün içeriğinde olduğunuzu ve onun bir parçası olduğunuzu belgeleyen göstergedir, hem de aynı zamanda, birey olarak kendinizi başkalarından ayırt etmenizi sağlar" (Nedelmann'dan aktaran Chaney, 1999:60).

Moda da tüketimin nesnesidir. Esnekliğin egemen olduğu sistemde kolaylıkla değişebilir. Gösterge değerlerini ifade etmenin aracı olan moda, tüketimin devir hızını da belirler. Nesnelerin modern toplumda kullanım süreleri yıllarla ifade edilirken, kalite artışına rağmen, günümüzde aylarla hatta haftalarla ifade edilir hale gelmiştir. Kullanım süresini belirleyen ürünün teknolojik yeteneğidir. Bu anlamda firmaların ar-ge departmanları her yeniliği yakalayacak ya da yeni bir teknoloji sunacak şekilde çalışır. Örneğin, cep telefonu markası 'nokia' ortalama üç ayda bir yeni bir teknoloji satışa sunar.⁵ Sunulan ürün geniş bir tabana yayıldığı an ayırt edici yeni bir ürüne ihtiyaç vardır.

Firmalar arasında rekabetin etkin olduğu Post- Fordist dönem üretim hızının, çeşitliliğinin ve yeniliğinin bu hıza

⁵ www.nokia.com

yetişmesi gereklidir. Bu nedenle yeni dönemde firmalar pazar araştırmaları yapmanın yanı sıra, trend tahmincileriyle (trend forecaster) de çalışmaya başlamıştır. Bu sayede gelecekte tüketicici eğilimlerini önceden görerek hatta onlara y n vererek ve yarını bugünden okuyarak üreticilerin daha çok ve daha iyi satmalarını sağlıyorlar. (Baş, Milliyet, 18 Ağustos 2002)

Firmaların tüketimin hızına erişme ve ona yön verme de kullandığı bir diğer enstrüman reklamcılık endüstrisidir. Yalnızca firmaların değil, seçim kampanyalarında partilerin de önemli danışmanları reklam ajanslarıdır. Örneğin, İngiltere’de Margaret Thatcher   seçim kampanyasını Saatchi&Saatchi adlı reklam ajansıyla gerçekleştirmiştir (Mattelart,1995). Esnek üretimin yaygınlaştığı 1980’li yıllarda en büyük değişim büyük firmaların reklam endüstrisiyle yaptığı evliliklerdir. Esnek sermaye birikim döneminde, “yalnızca üretim aygıtının değil, aynı zamanda tüketim talebinin de; yalnızca fiyatların değil, aynı zamanda bu fiyata talep edilecek olanın da denetlenmesi sistem açısından yaşamsal hale gelir. Bunun sonucu ya bizzat üretim aşamasından önceki (piyasa yoklaması, piyasa araştırması) ya da sonraki (reklam, pazarlama, göze hoş görünür kılma) kanallarla “tüm karar gücünü müşteriden alıp g d mllemek için işletmeciye vermektir”(Baudrillard,1997:78). Baudrillard’ın bireyin davranışlarının piyasanın ihtiyaçlarına uygun olarak belirlendiği tezine karşılık insiyatifin J. Galbraith insiyatifin t keticiciye ait olduğunu söylerken D. Kellner’de tüketicinin rolünü göz ardı etmez. “Modern tüketimcilik, bir

semboller dizisinin potansiyel tüketiciler için anlaşılır hale gelmesine de bağlıdır. Bu semboller, yalnızca mallarının reklamını yapan kapitalist şirketlerin zorlamasıyla tüketicilere kabul ettirilemezler; bunların etkin olması isteniyorsa potansiyel tüketicinin yaşam tarzına da uymaları gereklidir. O halde, ürünlerin tasarımı, etiketlenmesi, reklamlarının yapılması ve çeşitli ürünlerin potansiyel tüketicilerinin sahip olduğu değişken alt kültür değerleri arasında karmaşık bir etkileşim bulunmaktadır. Satışların gerçekleştirilebilmesi için reklam ve promosyonların, potansiyel tüketicinin arzularına seslenmesi gerekir” (Kellner’den aktaran Bocock,1997:62).

Üretim ve tüketimin arasındaki ilişkinin, esnek sermaye birikim tarzının yeniden üretilmesine göre şekillendiği düşüncemize göre ise bireyin tercihlerinin oluşması onun sosyalizasyonu da ilişkilidir. Post-modern toplumda tüketici biçiminde eğitilen birey, tercih özgürlüğünü en yoğun şekilde kullanmayı hedefler. Tercihlerinin yoğunluğu ile toplumsal hiyerarşide sahip olduğu yer belirlenir. Tercihler her ne kadar yaşam tarzının ve beğenilerin bir parçası olarak gözükse de belirlenmesinde modanın ve reklamın rolü azımsanamaz. “Modern tüketimde doğal olan hiçbir şey yoktur; bu sonradan kazanılan, öğrenilen insanların arzu duymaları için toplumsal olarak eğitildikleri bir olgudur. Örneğin, bir bölgede yaşayan insanlardan küçük bir grup markalı giyimin, belli tarz otomobillerin veya buna benzer nesnelerin tüketicisi

olduklarında, diğerleri de onlar gibi olmayı isteyebileceklerdir” (Featherstone’dan aktaran Bocock,1997:61).

Bunun en iyi örneği ihtiyaçların grup içerisinde yukarıdan aşağı inerek seçkin paketten standart ihtiyaçlar paketine kayması gibi moda olan şeylerinde öncelikle dar bir grup tarafından kullanılırken geniş tabana yayılmasıdır. Ancak bu yayılma, yeni lüks ve moda arayışını da beraberinde gerektirir. “Sosyal sınıflara ayrılmış bir toplumda seçkinlerin, daha düşük sınıflar tarafından taklit edilir edilmez, o modayı terk etmeleri durumu” (Chaney,1999) bunun en iyi göstergesidir. Günümüzde özellikle cep telefonu, bilgisayar gibi teknolojik ürünlerde ya da giyim- kuşam, parfüm endüstrilerinde gördüğümüz “yayılma sadece yukarıdaki seçici yeniliklere bağlı olarak meydana gelir. Yayılma doğal olarak, büyüme toplumunda nesnelerin ve malların “azalan ayırt etme verimi oranları”na bağlı olarak gerçekleşir. Bu açıdan hala bazı bilgilerin gözden geçirilmesi gerekir. Yayılma kendi öz mekanizmasına (kitle iletişim araçları, vb.) sahiptir, ama içeriğinin kendine has bir mantığı yoktur. Yenilenme tepede ve önceki ayırt edici göstergelerin yitirilmesine karşı tepki göstermek için, toplumsal mesafeyi yeniden oluşturmak amacıyla gerçekleşir” (Baudrillard,1997:67).

Bireyler için tüketim tercihlerinde bulunmak, nesneleri tüketmek bazı yaşam tarzlarını uygulamak mutluluğun ifadesini de oluşturmaktadır. Bauman’ın ifadesiyle, “ ‘Mutlu bir

yaşam' bir çok fırsat yakalamak ve çok azını kaçırmakla ya da hiçbirini kaçırmamakla, en fazla bahsedilen ve böylece en çok arzu edilen fırsatları yakalamakla ve bunları başkalarından daha geç değil, tercihen daha erken yakalamakla tanımlanır" (Bauman,1999:60). Bu anlamda sunulan fırsatların en önemli teşhir alanları olan alış-veriş merkezleri önem taşır.

Modernliğin belirleyicisi olarak ortaya çıkan metropollerde tüketim, üretimden çok daha fazla önemlidir. En önemli tüketim aracı olan geniş alanlara yayılmış, çok katlı alış-veriş merkezleri, büyük departman mağazalar, zincir mağazalar, bankalar, otel ve restoranlar, sinema salonları her köşede yer alır. Hatta evlerin içine bile girmiştir. İnternetle ve posta siparişiyle yapılan satışlar alış- verişin zaman ve mekan boyutu sonsuzlaştırır.

Özellikle tüketimin katedrali olan alış-veriş merkezleri, üretim eylemi dışında kalan boş zamanı da ekonomik bir etkinlik olarak içine çeker. İçerisinde sinema salonları, eğlence merkezleri, cafeler, kitapçılar ve süpermarketler, fast-foodlar ve her türlü mağaza bulunan bu alanlar bireyin günlük hayatının tüm isteklerini karşılamakla birlikte, bireyler arasında iletişim de buluşma – tanışma mekanı olarak da işlev görür. Herşey tüketicinin isteklerine göre şekillenmiştir. Hava şartlarından, finansal olanaksızlıklardan etkilenmeden herkes bir ölçüde tüketim yapabilir. "Yoksulların zenginlerden daha az kaynağı vardır, birçok etnik ve ırksal azınlık grupları çoğunluk

mensuplarından çok daha az harcama yapabilir, çocuklar yetişkinlerden daha az tüketim aracına sahiptir ve bu örnekler çoğaltılabilir, ama hepsi tüketim kültürünün içindedir” (Ritzer,2000:59-60).

Ancak finansal araçların gelişmesiyle bu anlamdaki farklılıkta ortandan kaldırılmaya çalışılır. Çünkü bir tür yanılsamayla para yerine onun benzerinin ya da paranın zairi kullanımı sayesinde çok daha fazla harcama yapabilirler. Tüketiciler, esnekliğin kazandırdığı finansal olanaklardan faydalanarak kredi kartı, tüketici kredileri alış-veriş kartları kullanarak, “harcadıkça kazanıyorlar!” Bu araçların mevcut kaynaklardan fazlasının harcanmasına neden olmasıyla birçok insan borçlarını geri ödeyemez durumda. Son günlerde Türkiye’de borçlarını ödeyemeyip kara listeye alınanların rakamı, 860 bin 500 kişiye ulaşmıştır. (Radikal, 8Ağustos 2002) Toplum yapısının tasarrufa önem veren toplumdansa, borçlanmaya odaklanan topluma dönüşmesi, bankacılık karlarında tasarruftan ziyade kredi kartı borçlarından doğan karlar yönünde artışa neden oldu. Bu yüzden bankalar kart çeşitlerini arttırarak müşteri portföyleri genişletmeye ve harcamayı arttırmaya çalışırlar. Bütün bunlara rağmen tüketici rolünü özümsemiş birine göre, “Yeme-içme o ürünü al!” temel slogan olmayı sürdürüyor.

Son yılların aşırı harcama toplumunda tüketimin eylem olarak kendisinin değil, tüketim fikrinin güdü haline gelmesi de

etkilidir (Baudrillard,1997). Firmaların malların üretiminden olayların üretimine kaymıştır ve kitlelerin sahip olmak istedikleri imajları sunarlar. Bu bütün para ile ifadesini bulan bütün nesneler için geçerlidir. “Mekan ve zaman, temiz hava, yeşillik, su, sessizlik ... Eskiden bedava olan ve bol bol kullanılan mallar sadece ayrıcalıklıların erişebildiği lüks mallar haline gelmiştir” (Baudrillard,1997:60). Hatta günümüzde, Baudrillard’tan aktardığımız bu cümleler, seçkin, farklı, uzak bir villa sitenin katalog tanıtımını anımsatmaktadır. Kentsel ayrışmanın göstergesi olarak aynı sosyo- ekonomik sınıfa değil ama aynı tüketim kategorisine dahil olan grupları bu siteler bir araya getirir. Fordist dönemin üretici sınıfını aynı tipteki konutlarda bir araya getiren banliyölerden farklı olarak bu konutlar bireylerin statülerini zevklerini ve imajlarını temsil eder tarzda mimarisiyle farklılaştırılmıştır.

Bu sitelerin sakinleri, kendilerine ait yaşam alanları, oyun parkları, spor salonları, alış- veriş merkezleri ve site güvenliği ile geleneksel cemaatlere benzer bir tarzda yaşarlar. “...ilk cemaatlerin çoğunun tersine yeni cemaatler kendilerini dışa kapamayı ve sokaklarını özelleştirmeyi tercih ederler. Bu seyirlik ortamlarda pahalı evler ve golf kulüpleri, tenis kulüpleri, fitness merkezleri vb. de dahil olmak üzere zengin ve lüks bir yaşam tarzı tüketilir”(Ritzer,2000:45). Tanıtımlarında da aidiyet ve cemaat kavramları vurgulanır. Örneğin 1980 sonrası inşa edilmiş üst-orta ve üst gelir grubuna hitap eden Kemer Country’nin tanıtımında nasıl ifade edilmiştir?

“Kemer Country mahalle kavramının temel alındığı ve hepimizin kendi mahallemize ait olduğu eski bir yaşam tarzını yeniden canlandırmak için tasarlanmış bir yerleşimdir. İstanbul’un bugün en büyük problemi ne gürültü, ne kirlilik, ne trafik ne de hayat pahalılığıdır. Bütün bunlarla şu ya da bu şekilde başa çıkmaktayız. Asıl sorun yitirmiş olduğumuz aidiyet hissimizdir ki onsuz varolmak olanaksızdır” (Bartu,2001:149).

Sonuç olarak, şimdiye kadar esnek sermaye birikim tarzı onun üretim örgütlenmesi ve tüketim alanına yansımaya yönelik yaptığımız çalışmanın en önemli vurgusu bütün bu alanların bütünselliği olmalıdır. Ekonomik alanda yaşanan dönüşüm, toplumsal hayatta da karşılığını bulabildiği ya da bunun tersi geçerli olabildiği sürece sistem kendini yeniden üretebilmektedir. Geçtiğimiz 20 yıl boyunca kapitalist sistemin birikim aracı olan esnek üretim tarzı ve onun araçları bir puzzle’ın parçaları gibi yerli yerine konulmuş ve halen işlemektedir.

SONUÇ

Tüketim ve tüketimin üretim ve bölüşüm süreçleriyle kurduğu ilişkiyi bütünüyle mekanik bir süreç olarak ele alınamaz. Toplumsal ilişkiler ağında içerdikleri anlamlar ve değerlerle birlikte tüketim etkinliğine bakılması gerekir. Ancak bu bakış belirli bir zaman ve mekan boyutunda analiz edildiğinde anlam kazanacaktır. Çünkü tüketim, üretim sistemlerine, etnik kökenlere, yaşanan döneme, göre farklılaşır.

Yukarıda Sermaye birikim Süreçleri ve değişen tüketim tarzları başlığında analiz boyunca tüketimin sadece ekonomik bir aktivite olmadığı toplumların kültürel/değer yargılarında değişik anlamlar ifade ettiği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda üretim tüketim ve bölüşüm ilişkilerine bütünlüklü bakış bir taraftan toplumsal alana etkileri de görebilmeyi ifade etmiştir.

Kapitalist sistem öncesi insanın doğa ilk ilişkiye geçtiği dönemde tüketim etkinliği ihtiyaç karşılama amacıyla gerçekleştirilirken, aynı zamanda potlaç kavramıyla gücün ifadesi de olmuştur. Feodalizm ise gösterişçi, savurganca tüketim beraberinde getirmiştir. Üretime yönelik tüketimin

yapılmadığı bu dönemde, tüketilen ürünlerin kıymeti mevcut hiyerarşi basamaklarını ifade etmiştir. Sadece malların tüketimi değil, yaşamın her sahasının üretim etkinliğinden uzaklaşması önemlidir. Çünkü bu sayede sınıflar arası farklılık ve sınıf içi hiyerarşi belirlenir.

Kapitalist ilişkilerin yerleşmesiyle birlikte emeğin alınıp-satılan bir meta haline gelmesi ve işçiyi kendi ihtiyaçlarını üretmekten uzaklaştırmış, emeğine yabancılaştırmıştır. Kapitalist sistemde üretim pazar için yapılmaktadır ve insanlar ihtiyaçlarını gidermek için metaları piyasadan para karşılığında satın alması gerekmektedir. Kimin, ne kadar satın alacağı işçi ile kapitalist arasında gerçekleşen bölüşümün konusudur. Bölüşüm üretim süreci sonunda ortaya çıkan artı- değer üzerine yapılır. Ücret ve kar düzeyi sınıfların tüketimlerinde belirleyici faktörlerdir.

Kapitalist sermaye birikim aşamalarında ilk dönem olan yaygın sermaye birikim döneminin belirleyici özelliği mutlak artı- değer üretimidir. Emeğin çalışma süresiyle ilişkili olan mutlak- artı değer artması ancak çalışma saatlerinin uzatılmasıyla gerçekleşirken, işçilerin bunun karşılığında aldıkları pay ancak temel geçimlik ihtiyaçlarını gerçekleştirecek düzeyde kalır. Tüketim esas anlamıyla temel ihtiyaçlarını karşılamaktan öte tüketim yapabilen yeni zenginlerin konusudur. Geçmiş dönemin aristokrasisinin alışkanlıklarını devam ettirmeye çalışan Veblen'in boş zaman sınıfı, farklılığını

sahip olduğu metalarla belirlemeye çalışır. Evde hizmetçi çalıştırma, bahçe düzenleme, üretken olmayan hayvan besleme, moda olan giysiler giyme. vs. zenginlik göstergeleridir. Endüstri kapitalizminin aşırı birikiminden payını alan bu sınıf, tüketimi rekabetçi nitelikte ve diğer sınıflardan ayırt edici şekilde kullanılır.

Kapitalist sistemin en önemli özelliği olan üretime yönelik malların üretimi ile tüketime yönelik malların üretiminin artmasıdır. Teknolojik gelişmeler dolayısıyla da gerçekleşen muazzam meta üretimi aynı zamanda giderek artan bir tüketim demektir. Bu anlamda yoğun sermaye birikimi aşamasında kitlesel tüketim belirleyici olmuştur. Üretim sürecinde teknolojinin yoğun bir şekilde kullanılması ve iş örgütlenmesinin montaj hattı ekseninde organize edilmesi nisbi- artı- değer üretimini sağlamıştır. Fordizmin belirleyici unsuru olan Taylorist bilimsel üretim sistemi bir çok yeni ürünün piyasaya sunarken geniş kitlelere yayılan bir tüketici ruhu yaratmıştır. Sadece temel ihtiyaçları kadar tüketen işçi sınıfının yaşam tarzı, talep canlandırıcı politikaların da etkisiyle yeniden şekillendirilmiştir. Yeni ev eşyaları, alışveriş merkezleri, otomobiller yaşamın vazgeçilmez parçaları olmuştur. Bu durum üretilen metaları tüketecek geniş bir kitleye olan ihtiyacın sonucudur.

Tüketim toplumunu hazırlamaya yönelik isteklerin kışkırtılması geri dönüşü olmayan bir süreç olarak başlamıştır.

Zaman içinde bilinçlenen tüketicisi, Fordist çağın tek- tipte üretilen ürünlerini tercih etmez. Tüketicisi ürünlere kullanım değerlerinin başka değerlerde yüklemektedir. Sosyal statüsüne uygun olan, yaşam tarzını belirten mallar tüketmek istemektedir. Bu mallar aynı zamanda kitlelerin birbiri arasındaki iletişimin aracıdır.

Değişen tüketim tarzları ve üretimde bu yönde meydana gelen gelişme 1980 sonrası esnek sermaye birikim sürecinde belirgin hale gelir. Her birey için biricik istek ve arzularını karşılamaya yönelik üretim yapılırken, diğer taraftan yeni istekler de uyandırılmaktadır. Üretim öncesinde kitleler moda ve imajlarla motive edilirken, ürünlerin reklamları ve pazarlaması üretimi tamamlar. Bu ürünlerin ömrünün az olması tüketimin artmasına neden olan bir diğer etkidir.

Tüketim yaşamın her anına ve tüketicilik ruhu her bireye işlemiştir. Marka bağımlılığı, kredi kartları, internet alış- verişi arzusunu körükleyen araçlardır. Tüketimin sürekli pompalanması diğer yandan bir bütün olarak kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesi için gerekli koşulları sağlamakta. Günümüzde hepimizin içine dahil olduğu bu sistem, kendini üretmeye bir süre daha devam edecek gibi gözükmektedir.

KAYNAKLAR

Acar, Erhan (1986). **Kapitalizmde Yaşamak İşi: Emek Sürecinin İşyeri Mekânı ve İşbaşı Zamanı Ötesine Uzantıları**. 11. Tez Dergisi sayı 2, 129-159.

Ansal, Hacer (1995). **Post-Fordist Emek Sürecinde Sermaye/Ücretli Emek İlişkisi**. Petrol-İş 1995-1996 Yıllığı 721-732: İstanbul.

Arın, Tülay (1986). **Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I):Gelişmiş Kapitalizm**, 11.Tez Dergisi sayı1,104-138.

Bartu, Ayfer (2001). **Kentsel Ayrışım: İstanbul'daki yeni yerleşimler ve Kemer Country Örneği**. Gümüşoğlu, Firdevs. (Ed.), *21.Yüzyıl Karşısında Kent Ve İnsan*.(145-149). Yer: Bağlam Yayınları

Bataille, Georges (1999).**Lanetli Pay**.(Çev. M. Mukadder Yakupoğlu) Ankara:Mor Yayınları.

Baudrillard, Jean (1997). **Tüketim Toplumu**. (Çev.Hazal Deliceçaylı- Ferda Keskin). İstanbul:Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Zygmunt (1999). **Çalışma, Tüketicilik Ve Yeni Yoksullar**. (Çev.Ümit Öktem).İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Bocock, Robert (1997). **Tüketim**. (Çev.İrem Kutluk).Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Buğra, Ayşe (2000). **Devlet ve Piyasa Karşıtlığının Ötesinde, İhtiyaçlar Ve Tüketim Üzerine Yazılar**. İstanbul: İletişim Yayınları.

Chaney, David (1999). **Yaşam Tarzları**. (Çev.İrem Kutluk). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları

Cohen, Anthoney P. (1985). **Topluluğun Simgesel Kuruluşu**. (Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Dobb, Maurice (1992). **Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler**. (Çev. F. Akar). İstanbul: Belge Yayınları.

Douglas, Mary & Isherwood, Baron (1999). **Tüketimin Antropolojisi**. (Çev. E.Atilla Aytekin). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Ercan,Fuat (1995). **Tarihsel Ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm Ve Esneklik**. Petrol-İş 1995-1996 Yıllığı 661-692: İstanbul.

Ercan, Fuat (1997) **Para ve Kapitalizm**. İstanbul: Ceylan Yayıncılık.

Ercan, Fuat (2001) **Toplumlar ve Ekonomiler**. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Fine, B.& Harris, L. (1979) **Rereading Capital**. London: Macmillan

Fine, B.& Hardach,G.& Karras, D.(1993).**Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi**. (Çev. Sabri Çaklı).Ankara: İmge Kitabevi.

Harvey, David (1999). **Post Modernliğin Durumu**. (Çev.Sungur Savran) İstanbul: MetisYayınları.

Hendrickson, Robert (1995).**Çerçilerden Görkemli Emporyumlara** (Çev. Nevzat Erkmen) Cogito “Dünya Büyük Bir Mağaza” Sayı:5, 5-20.

Hobsbawm,Eric J.(1998). **Sanayi Ve İmparatorluk**. (Çev.Abdullah Ersoy).Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

İşgüden, Tamer (1985). **Makro İktisat**. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Kazgan, Gülten (1997). **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi** İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kıray, Mübeccel B.(1999). **Toplu Eserleri 4, Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kumar, Krishan (1999). **Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, Sanayi Sonrası Toplumdan Post- Modern Topluma**. (Çev. Mehmet Küçük) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Lee, Martyn J.(1993). **Consumer Culture Reborn, The Cultural Politics Of Consumption**. London: Routledge.

Marx, Karl (1979). **Grundrisse, Ekonomi Politikğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma** (Çev. Sevan Nişanyan). İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, Karl (1993). **Ekonomi Politikğin Eleştirisine Katkı**. (Çev. Sevim Belli).Ankara: Sol yayınları.

Marx, Karl (2000). **1844 El Yazmaları**. (Çev. Murat Belge). İstanbul: Birikim Yayınları.

Mattelart, Armand (1995). **Beyin İğfal Şebekesi, Uluslararası Reklamcılık.** (Çev. Işın Gürbüz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Polanyi, Karl (1986). **Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal Ve Ekonomik Kökenleri.** (Çev. Ayşe Buğra). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Ricardo, David (1997). **Ekonomi Politikinin Vergilendirme İlkeleri.**(Çev.Tayfun Ertan).İstanbul:Belge Yayınları.

Ritzer, George (1998). **Toplumun McDonalddlaştırılması, Çağdaş Toplumun Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme.** (Çev.Şen Süer Kaya). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ritzer, George (2000). **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek, Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi.** (Çev. Şen Süer Kaya). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Smith, Adam (1948). **Milletlerin Zenginliği.** (Çev. Haldun Derin). Ankara: Maarif Basımevi.

Smith, Tony (1994). **Lean Production: A. Capitalist Utopia?.** Amsterdam: International Institute for Research and Education.

Sombart, Werner (1998). **Aşk, Lüks Ve Kapitalizm.** (Çev.Necati Aça). Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları.

Veblen, Thorstein (1995). **Aylâk Sınıf.** (Çev. İnci User). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Yenal, Nuri Z. (1996). **Bir Araştırma Alanı Olarak Yeme-İçmenin Tarihi ve Sosyolojisi.** Toplum Ve Bilim. Sayı 71, Kış,195-225.

Yentürk, Nurhan (1993). **Post- Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği**. Toplum ve Bilim. Sayı 61, Bahar,42-56.

“Tutun Kaçmasın”.Milliyet Gazetesi 18 Ağustos 2002.

“Kara Liste Kabarıyor”. Milliyet Gazetesi 8 Ağustos 2002.

